

Rh 18048 S

Slovanská knihovna

SLOVANSKÁ KNIHOVNA

3186287067

3186287067

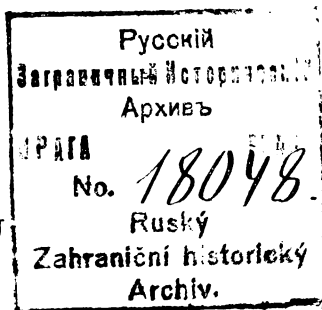
РЕМЕСЛА І ХВАБРИКИ

с/

НА УКРАЇНІ

ЗЛОЖИВ

С. ПОДОЛИНСКИЙ

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЯ «РАБОТНИКА» І «ГРОМАДИ»

1880

Rh 18048 s

SK ČSSR

**SLOVANSKÁ
KNIHOVNA
V PRAZE**

644033

I.

Початок праці і громадського життя.

Відкіля почалась праця? Це питання дуже цікаве, особливо для тих людей, котрі працюють і, як то звичайно буває з робітниками, працюють багато, навіть через силу. Чи була коли така пора на світі, шчо б люди жили не працювавши? Чи можуть коли знов такі часи настати? На це мусимо відказати: Ні, мабуть таких часів ніколи не було, шчо б люди обходились конче без праці, і не повинно бути, шчо б коли таке время настало. Але в різні часи люди працювали не так, як тепер, інші раз лекше, але часто і тяжче, і ми можемо мати певну надію, шчо на дальші часи людського життя, можна буде впорядковати працю користнішим робом для більшої часті людей, ніж тепер. В оцій нашій книжці ми і хочемо трохи побалакати про те, як в давнішчі часи була впорядкована праця, як вона тепер ведеться і які найпотрібнішчі були б зміни в цім порядку. В нашій розмові ми найбільш торкатимемось до життя і доли працюющих людей на Україні, а між їми до ремесників і робітників на заводах та хвабриках, бо про хліборобів маємо думку поговорити осібно в іншому місті.

Щоб діти до найпершого початку праці, не треба навіть зупинятись на перших пројавах жеї в людскої породи. Чимало єсть тварів на світі, котрі працюють, неначе льуде. Певно одначе, шчо не всі тварі працюють однаково. Вовк, котриј бігає по ночах та хапає ягнѣт та іншу худобу, хоч він іншиј раз і дуже вимучитьсья, поки здобуде своју харч, усе ж не працює користно, а тільки грабує. От його біготні та шуканьнѣ нема на світі ніякого здобутку: ні хліба більше не виросте, ні худоби не народитьсья, ні якої іншої вартісті не здобудетьсья. Вовк зїєть ягнѣа, або іншу худобу, і так воно ј пропаде дурно. Так само ј інша дика тварь, котра харчуєтьсья не мнѣасом, але поїдає траву та овощ, теж не збільшує здобуток на землі. Але єсть і такі тварі, котрі справді працюють, напр. *бджоли*, збирајучи мед, котриј інакше дурно пропав би в квітках, або знов *комашињя*, розводѣачи травјаних вошеј і видојујучи јіх, неначе коров; *бобри*, будујучи греблі ј збирајучи зерно ј іншиј харч в засіки ј оберегајучи ті склади от даремнојі гнилі і т. д. Усі ці тварі справді працюють, може більш і користнішче, ніж інші льуде в старі часи ј навіть теперечка.

Бо јак повернемо наш погляд у дуже велику старовину, аж до початків льудського життьѣа, то мусимо признатись, шчо в тім, шчо торкаєтьсья до праці, льуде були з разу дуже подібні до вовків та іншого хижого звірья. Вони бігали по лісах і били дичину, бродили по річках, ловльучи рибу. Все те вони поїдали ј з того тільки ј жили. З початку льуде не орали, не сіяли, навіть худоби не тримали. Таким робом, на подібја вовків, вони не побільшали життьѣа на землі, а навіть рујновали јого; от через те, јак робітники, тодішні льуде стојали на низчому ступні от бджіл, або комашні.

Не дуже то легко дізнатись, з чого саме почалась льудська працѣа. Певно були такі часи, коли льуде,

подібно іншим звірям, без жадного струменту, самими голими руками били дичину та ловили рибу і поїдали їх сирими, без жадної заготовки. У ті часи льуде шче ходили без одежі і не мали ніякого жильльа, окрім печер, та дуплів по деревах. Одначе по троху якось то почалось, шчо льуде знајшли користніјшим ходити на польуваньнѣ, та на рибалство не з голими руками, а з дејаким струментом. Знов не схотіли вони їсти страву сиру, тверду, та не смачну, а навчившись вогонь розводити, почали жеї пекти, жарити, та варити. А там вже швидко стали дејакі хати будовати і якимсь подібѣям до одежі своје тіло покривати.

Як же ж, спитаєте, воно діјалось зразу і яким робом про такі давні річи дізнались? На це відкажемо, шчо дізнатись про початки праці можна було двома најголовнішчими способами. Першиј спосіб, це придивльуватись до того, як тепер шче діјуть де які народи, котрі стојать на дуже низькому ступні, або так звані *дики льуде*. Таких льудеј тепер шче єсть најбільш в *Австралії*, та в *південній Африці* і *Америці* та окрім того не мало в *западно північних частинах Азії* (в *Сибіру*) та *Америці*. Дивльачись на їх, неначе вспоминаємо ступні розвоју, через котрі пројшли освічені народи. У диких і тепер шче можна побачити багато цікавого в упорядкуваньнѣ праці. Але најбільш дізнајутьсья про різну працю в льудеј при різних станьнѣях їхнього житьтѣя по другому способу: розшукујучи останки струментів і інших річеј, котрі трапляјутьсья у шарах ґрунту, шчо осів на містах давнього житьтѣя льудеј. Таких останків, і дуже різних, як то струменти, останки харчу, частини одежі, посуду і інше познаходили вже багато, најбільш під кількома шарами ґрунту, та мулу в печерѣях, по долинах річок, над котрими були льудске оселі, або на дні озер, по котрих був колись звичај будовати села на палѣях. Одні з најстарішчих останків колишнього житьтѣя льудеј були знајдені в

північній Франції, в долині річки *Сомми*, *Буше де Пертом*, а з озер в *Цьурихському* озері в Швейцарії. Озерні жилля знадені теж на Україні *Кибальчицем* біля *Селища* по берегам Трубаїла в Переяславському повіті Полтавської губернії. ¹⁾ Окрім того були знадені льудські черепа в печерях. (Наприклад у *Кро-Маньон* і *Сольотре* у Франції, *Енжис* в Бельгії, *Неандерталь* в Німеччині). Після того, за остатніх двадцать років, багато де в яких містах познаходили різні річі, але в різних містах ті остатки були дуже не однакові. В інших, наприклад, усі струменти були зроблені дуже просто і грубо, тільки і було їх шчо сокіри, молотки, ножі з обтесаного і не виглаженого камінья. *Каменскиї* знайшов в Лубенщині поручь кості мамонта і камні, оброблені льудськими руками. ²⁾ Між печерями коло Кириловського монастира під Київом єсть одна довжиною в 100 ступнів, — а в ній знадено камняний струмент і черепки дуже не зручно зроблених руками горшків. Видно, шчо дакеко ранішче манахів по печерях під Київом жили дикі льуде. ³⁾ Камняні річі знадени між іншими містами в *Острожскім* повіті на Волині і в *Городищі* над Дністром в східній Галиччині. Але навряд чи вони за надто давні, бо поруч з ними трапляютьсь вже черепки і навіть струмент із металлів. ⁴⁾ В других містах не знаходили ніяких металлів (міді, заліза і пр.) і навіть ніякого сліду черепків, вугольа або чого іншого, котре б наводило на думку, шчо льуде вже знали вогонь розводити і страву варити. Знов в других містах камяній струмент був гарно зроблений, виглажений, траплялось вугольа і інші сліди вогню. Шче ближче до наших часів камя-

¹⁾ Див. Маїнов. Антроп. виставка в Москві. Слово X. 1879.

²⁾ Труды кіевск. археол. сьїзда, I, 147—152.

³⁾ Чтенія въ Истор. Общ. Нестора Лїтописцы. I, 249.

⁴⁾ Дивись: Zbiór Wiadomości o Antropologii Krajowej Akademii w Krakowie I, 1877 стр. 8 т II, 1879 сір. 29.

ного струменту вже трохи, а замість його більш бронзовий (бронза то сплав із міді і оліва) і окрім того трапляються вже не тільки самі ножі, молотки та сокири, але і мечі, наконешники до стріл (швигалок) і інші річи. Окрім струмента і оружжя нерідко знаходять і різні цядьки з бронзи, напр. каблучки, серезки, особні намиста не з бус, а з дрота срібного чи бронзового так звані *торки*. Бронзових річей знайдено в нас особливо багато в Криму, та в могилах Перепетисі коло Хвастова і над Росьїю в Київській губернії, та в могилах під Черниговом. ¹⁾ Тоді вже звичайно знаходилось чимало і черепків от горшків та мисок і ще останки от одежі або от неводів та сіток і от інших річей зроблених з прядива. На решті, в ще новішчих шарах ґрунта та в новішчих могилах знаходять звичайно струменти і оружжя вже не з бронзи, а і залізі, та окрім того все краще зроблене і число різних річей далеко більше.

Таким робом вчені льуде дільять тепер старосвітських льудей по останкам їхньої праці на три головніші доби або віка: 1) *Кам'яний вік*, подільаний знов на а) добу *тесаного каміння* і на б) добу *каміння виглаженого*. 2) *Вік бронзи* і 3) *залізний вік*.

Так само і у диких льудей в теперешні часи, а особливо в те время, як їх саме познаходили, т. і. в XVI-ому і XVII столітїю, в інших між ними позаставали ще кам'яний струмент, у других знов бронзовий, у третіх вже залізний. Де які з старих писателів, і навіть і між новішчими, говорять, що інші з диких народів, у тої час, як вони їх у перше побачили, не знали ще навіть і вогню розводити. Але чи је тому правда, не можна допевна дізнатись. У кожнім случаї, в нај-

¹⁾ Див. у Mortillet, Rev. Scient., № 21, 1879, і *Майнов*. Антроп. Виставка в Москві *Слово X*, 1879. Труды Киевск. Арх. С. I, 185—224. Чтен въ Общ. Нестора, I, 259.

першу добу свого життя, у так званій вік тесаного каміння, від которого ми маємо за најголовнішчі останки крем'яні сокири, ножі і покриті смугами от тих струментів кістки різних, тепер вже погинувших тварей (величезні слони, відмеді, олені), льуде шче вогню не знали. Навчились вони його розводити, тручи або крутьачи один об другий два шматки сухого дерева, аж поки вони не запальтьс'я. Мабуть одначе до цього льуде дішли не швидко після початку виробки кам'яного струменту, бо на більшій часті останків страви із тиєї пори не видко сліду вогня. Можна думати, шчо вогонь робити льуде вивчились вже с початку пори тесаного камня, а ганчарувати почали вже в добу каміння виглаженого.

Другий вік, званій *бронзовим* почавс'я від того часу, як льуде навчились витоплювати мідь і оливу з руди, а скінчивс'я вже дуже не рано, бо звісно, шчо навіть Греки і Римляне в перші часи шче не знали добре з залізом обертатись. Уже з початку бронзової пори льуде знали ганчарувати усюде. З разу вони вмiли тільки жарити мн'ясо і іншу страву на откритім вогні, або лекти жеї в попiлi; але не забаром почали обертати мн'ясо шче вохкоју шкуроју тварі, або короју з дерева. Што б те, чим обертали не перегорало занадто швидко, його обмазували мокроју глиною, чи іншоју землеју. Це і єсть початок ганчаруваньня і таких чудних горшків тепер вже знайдено кілька штук. За разом, і теж мабуть шче до бронзи, в кiнці доби виглаженого каміння, почались і другі праці, як то виробка неводів і сіток дльа рибальства і різного оружж'я дльа польуваньня. Мабуть шчо вже тоді льуде приручили до себе собаку, а при жеї помічі незабаром і іншу худобу.

Хліборобство почалось вже далеко пізнішче, але все шче в бронзовій вік. Справді в останках Швейцарських озерних сел, навіть таких, де шче заліза не має, не рідко вже знаходьать хліб в зерні, або навіть і грубо

потовчениј камінем. В бронзову ж добу повинни були придумати і перші, дуже прості верстати дльа тканья і багато іншого струменту, як дльа хліборобства, так і дльа ремесничної праці.

На решті третья пора, *залізна*, як думають інши вчени, почалась більа 4000 років до нашого часу і за цеї, не дуже довгий строк, працьа чоловіцьа от шче дуже великої грубості, на якій вона була при кіньці бронзового віка, дішла до свого теперешнього стану.

Одначе дішла вона до його не з разу, а дуже по троху. Як ми вже казали, з разу льуде жили самим польуваньям та рибальством. Навіть і тепер шче єсть деякі Індіїці в Америці і інші породи льудеї, котрі, дарма, шчо вже знають робити залізнійі річи, не призвичаїуться не тільки до хліборобства, а навіть не хотять і худоби содержати. З другого боку одначе, ми знаємо через останки знајдені в озерних селах Швейцарії і теж із деяких міст старих греческих пісень, шчо льуде вже знали хліб сіјати навіть і в такі часи, коли шче добре не вміли заліза кувати. Цьому певно не здивується усьакиї, хто бачив, як оруть деревяноју сохоју в Московщині і навіть в нашому українськѡму Полісьсі.

Шчо залежить до најперших жильців України, то, при теперішнім знатїі нашім, важко шче сказати до певне, коли в нас оселились льуде і коли почали працьувати. В усьакиім разі навіть по тому, шчо знајдено в Лубенщині, видно, шчо льуде там робили вже кремјаними струментами, коли шче там жили великі слони — *мамонти*. За остатні часи знајдено в Польші чимало міст, де поручь з кістками мамонта лежать кремјані струменти. Між іншими граф *Завиша* знајшов велику печерьу з кількома тисьячами кремјаних ножів і великим числом кісток мамонта. Він і назвав жеї *печероју мамонта*. ¹⁾

¹⁾ Дивись у Mortillet. Revue scientifique № 18, p. 1879.

Ті речі, шчо знајдені в печерях і домовинах Київської губернії показујуть на те, шчо ј в дуже давні часи льуде там були далеко освіченішчі, ніж на схід от Дніпра ј близько підходили по својї праці до жильців західньої Европи. Так напр. камньаніј струмент одної доби, вже виглажениј в Київській губернії, буваје шче тільки грубо обтисаниј на схід от Чернигівщини. Під Кијвом вже в дуже давні часи робили горшки на ганчарному верстаті, а мертвих почали ховати в домовини шче до початку бронзового віка. На схід од Дніпра за ті часи шче овсім не знаходьать домовин, а сокири не виглажені ј без динок дльа сокиришча. В добу бронзи річи, знаходжені під Кијвом, теж мајуть велике подібја до західно європейских і дуже одрізняјутьсьа от річей знајдених в східній Россії, мајучих на собі јакись азїатській характер ¹⁾. На решті одначе думајуть, шчо бронзовіј вік був дуже не довгий на Україні ј залізниј наступив швидко після камньаного. Гарно зробљани мідні річи, котрі іншиј раз знаходьатьсьа, переходили до нас от Угрів, котрі принесли з собою јз Азїї звичај робити струмент не јз бронзи, јак в західній Европі, а з чистої міді; струмент тој в загалі доволі гарно зроблениј,—та воно ј не диво, бо Угри пријшли до нас вже пізно, в ІХ віку після Христа. Після початку залізного віка на Україні, залізо витопљувалось хїба тільки по берегах *Ппряті*, в загалі ж оружьжа привозили от Греків і воно було далеко крашче, ніж зроблене в дома. Тільки вже пізнішче Кијвські Польане навіть славились својїми мечами.

Тим часом одначе не треба думати, шчо б ремесла почались тільки від часів заліза або хлїборобства. Шче, јак жили льуде польуваньам та рибальством, вони незабаром почали працьувати над виробкоју різного струменту. У перші часи повинно бути, шчо кожний чоло-

¹⁾ *Пантьухов*. Санітарна Топографіја ј Статистика Кијва. 1877, стр. 88.

вік сам собі робив кам'яні сокири або луки та швигалки, чи невода і тканиці. Але і тоді вже інший раз мабуть приходилось у сім'ї, чи в невеличкій громаді, шчо деякі льуде робили цей струмент не тільки дльа себе, але часом і дльа других. Такий поділ праці з початку робивсьа двојаким робом. В перше через те, шчо не кожен струмент, навіть і дуже простиј, напр. лук та швигалки, міг бути зроблений кожним чоловіком однаково гарно. В загалі ці прости струменті і оружжья, особливо луки, зовсім не так легко робити, јак з разу здається, а гарне оружжья, навіть в најперші часи жититьа льудей, мало велику вартість. Кажуть, і тепер у диких звичајно тільки деякі льуде з усього племені вміють гарно виробляти струмент і оружжья; вони і роблять јіх дльа останніх, котрі сплачујуть јім за те дичиноју, шкурами, рибоју і т. д. В друге знов, трапльались такі случајі, шчо деякі з громадьан були скалічені або слабі дльа занадто тьажкојі, в ті часи, добучи харчів; тим часом вони могли сидіти та невід виплітати, або швигалки стругати. Таких льудей теж годували за јіхнью працьу, а льуде крепкі, здорові, усьу своју силу прикладали до польуваньна, до віјни з сусідами і т. д. Таким робом початок, не тільки самим ремеслам, а навіть і дејакому поділу праці, був положений в занадто раннью годину громадського жититьа льудей.

Заразом з тим пројавились і перші начатки торгу, або хоч і не торгу, так обміну, напр. обміну дичини, риби і інших здобутків на струмент, оружжья і т. і. Окрім цього обміну між льудьми шчо належали до одніјі громади, чи до одного племені, в бронзовіј вік почавсь і торг з чужими сторонами, іноді дуже далекими. З початку в Европі зовсім не було својејі бронзи, бо там мајже не маје таких міст, де б оливо і мідь трапльались по близу одно з одним. Через те бронзу привозили навіть дуже з далека, із за Індіјі, з полуострова *Малакки*. Тим то у старих бронзових мечів такі

малі ручки, шчо європеїським людѣам не ма за шчо добре ј узьатись, бо в індусів, котрі ковали ті мечі, ј теперечка руки далеко менші, ніж у наших людѣє.

Бронзові річи найбільш знаходьать в західній Європі, куди јіх привозили морем на судах, а в східній і в Азії напр. в Сібіру, замість јіх знаходьать мідь, певно через те, шчо в тих містах великиј брак олива. Як ми казали, навіть у дев'ятому столітьї після Христа. Угри, як пријшли з середньої Азії на своје теперешне жильльа, то шче не вміли обертатись з залізом, а увесь струмент у јіх був мідний і бились вони мідними мечами ј дерево рубали мідними сокірами. ¹⁾

Певно шчо не тільки не кожен чоловік, але не кожна громада, навіть не кожне племја само дльа себе виробльало бронзовіј або мідний струмент, бо не всьуде јесть мідь та оливо ј не всі були знаємї до потрібної дльа цього праці. Через те подібні річи мабуть і дали першіј початок торгові, котриј одначе в раньші часи житьтѣа людського маје дуже чудний характер. Луде з початку жили за надто одрізнъанї один от одних, невеличкими громадами, котрі раз у раз ворогували ј бились між собою. Тим часом між јими ј тоді вже буваје торг, хоч і не усьуде. ²⁾ Певно, грошеј тоді шче не було ј річи просто обмінъували одни на другі, напр. струмент та оружьжѣа на хлїб, чи одежу. Звичайно робили так: Луде одного племені несли свїј здобуток на кордон другої громади, з котроју вони хотїли торгувати, положи свої річи на земльу, а сами ховалисьа не по далеку в лісі, чи за скельами. Тоді ті луде, до котрих принесенї були річи јім потрібні з свого боку виходили з хованок і приносили, з собою те, шчо вони хотїли

¹⁾ Більшу частину сказаного про бронзовіј вік ми взьали із торішніх лекцій G. de Mortillet в Парижскому Антропологичному товаристві.

²⁾ Славний мореплаватель *Кук* в інших дикарів Австралїї не знајшов ніякого розумїня про міновіј торг. Так саме говорьать і ті, хто в першіј раз бачили *Остяків* у Сібіру.

дати в обмін і собі одходили. Коли б вони самі доторкнулись до принесених чужими річеј, то зараз би почалась велика бійка і війна між обома громадами, а так прибувші виходили і дивились, чи їм доволі дають в обмін за їхній товар. Як шчо вони думали, шчо можна тим задовольнитись, то забирали тој товар з собою, а свій кидали на місті, а самі одходили. Коли ж їм здавалось, шчо їм дають дуже трохи, то не торкајучись ні до одного з двох товарів, вони отходили назад і знов ховались та чекали, чи принесуть їм більше. Як шчо не приносили, тоді вони забирали свій товар і одходили до дому. Таким робом увесь торг проходив без того, шчо б продавці і покупачі промовили між собою хоч одно слово; такий був тоді великій страх до чужих льудеј. Такий страх одначе був не тільки в најстарішчі часи, але протьягавсья і далеко пізнішче, так напр. в старому Великому Новгороді німецькі купці мали свій осібний двір, не наче невеличку кріпость, в котру руських льудеј не пускали.

Коли більша часть льудеј перејшла от бродячого стану до хліборобського, от пори бронзи, до пори заліза, відносини льудеј між собою знов стали трохи інакші. Торг між різними громадами і племенами, котрі стояли на доволі рівних ступнях розвоју, мало побільшав, а може в інших містах шче і поменшав трохи, бо хліборобські громади скоро самі стали виробляти трохи не все дльа їх потрібне. Тим часом одначе јесть міста, де нема напр. заліза, або де не вміють јого витопльувати, як напр. і досі на більшій части Украјини, або знов де нема соли, як в усій середній Московшчині; в такі сторони ті річи в усі часи привозились і розпродувались. Тим часом усе остатне, харчі, одежу, деревјаний струмент, хати і т. і. кожна хліборобська громада виробляла сама в себе, а потреби льудеј тоді шче були такі не великі, шчо вони мајже не користувались річами з далеких чужих сторін, як напр. тепер чајем, кофе,

різними пр'яношщами і та іншим, як кажуть, колоніальним товаром. Деяка дорога одежа, та посуда і оруж'я для князів та їхніх товаришів воjakів привозились із далека, але прості люди обходились по більшій часті здобутками своєї власної праці.

Тим часом однак і тутки вже почав вбільшуватись поділ праці в громаді. Найголовнішим робом люди ділились на самісіньких хліборобів, та на таких, котрі, окрім праці над хлібом, заробляють ще і яким ремеслом, і на самісіньких ремесників, вже покинувши хліборобство. Так як не в усіх хліборобських громадах потреби людей були однакові, то і поділ праці через те в різних городах був дуже різний.

Почнемо з жильля. В найперші часи люди жили хоч по лісах в дуплах дерев, а може і на самих деревах, або ще частіше в печерях, шчо знайшли готовими, або нарочито викопали. Не треба думати, шчо б житт'я в печерях ниньки вже до решту скінчилось. Не тільки між дикими, але навіть і в освічених сторонах, деякі люди живуть у печерях викопаних в крутих берегах по над річками, іноді ще у кам'яній вік. Таке стародавнє жильля трапляється ще по троху в Франції по над ріками *Алве*, *Луарою*, *В'єнною*, або в Іспанії навіть в городах, напр. *Шинтилья* в провінції *Альбасете*. І Слав'яне де в яких містах ще не вишли з печерного житт'я, або крашче знов до його вернулись. Так напр. висока вапняна гора, шчо панує над городом *Будою*, проти *Пешту*, в Угорщині, неначе дерево шашел'ями, проточена такими печер'ями, в котрих живуть найбільшчі із *Раїців*, т. ј. *Сербів*, котрих кілько тисяч оселилось на окраїнах города Буди. Так само чимало з робітників, котрі вирізують із гір, під *Одесою*, м'яки камінь, зложений із останків морських черепашок, живуть самі в тих печерях та переходах, котрі вони повирізували. Певно шчо в усіх цих випадках будован'я жилья не силує до поділу праці, бо

звичајно кожен копаје печерью тілько дља себе та дља својеї сімї.

Не більше буваје звичајно подїлу праці ј при будованьні інших, трохи вишчих зразків льудського жїльа, напр. *курніє*, або *јурт* чи *землянок*. Звичајно ј тут кожен сам дља себе все робить.

По бїльшїј частї так само буваје ј при будованьнью перших, најпростїших хат, особливо в Славјанських землях, де звичајно усї хати шче дуже малї ј просто побуванї. Бїльшу часть малих і курних хат в горах Бескидських і в Полїсьсі властивці хат самї ј побудовали. Але не так вже буваје наприклад в трохи багатших краях південної Дніпровської України, Херсонщини або Галицького Подїля. Тутечка хати не рїдко будујуться в двї кімнати з цегельноју грубоју ј комином, з гарно покритим околотом дахом. В таких случаях звичајно частина тїлько праці робитьса самими хазяјанами, а дејакї другї рїчи роблять осїбнї, до того діла привичнї маїстри.

Нема чоґо ј казати, шчо городські будинки звичајно нїколи не будујуться тими льудьми, котрї в їх житимуть.

Подїбне до цьоґо ми замїчаємо ј на праці дља виробки одежі. З початку льуде одбаґајуться в шкури звїрчачї ј кожен сам собі робить своју одежу. Та шче ј досї багато де в яких сторонах, в Европї, особливо в Славјанских землях, та в Литві, уся одежа, навіть обув, виробляјеться в дома. В других мїстах, як ми швидко побачимо, то ј на Україні частина виробки одежі, напр. чобїт, шапок, баволньаних матерїј на спїдницї, переходить до льудеј котрї не належать до хлїборобської громади. Нема чоґо ј казати, шчо в городах тепер рїдко хто не тїлько сам дља себе матерїју дља одежі виробляје, але навіть далеко не в кожнїј сімїј вже можуть самї одежу шити. Нарештї ј у селах дејакї рїчи повсїґда шијуться осїбними кравцями, кушнїрами ј т. п.

В тім шчо залежить до здобуванья різних річей потрібних на харч, то ми рідко вже знаходимо такі землі, де б наприклад в кожній сім'ї самі мололи, або товкли зерно на борошно дльа хліба. Звичайно в городах купляють хліб, а в селах кожен хазяїн везе своје зерно до млина. Тим часом в Українців в деяких округів в Бескидських горах і досі в звичаї їсти хліб вівсьаниї із зерна, грубо потовченого дома. Житній хліб в тих містах шче вважається за велику розкішь. Певно, шчо от такого стану праці ј до звичаїв городьан північної Америки, де навіть сімейні льуде часто в дома їсти не готовлять, а харчуютьсьа по гостинницях, пројдено чимало ступнів в поділі праці.

Тим часом шче більші одміни от старих порьадків ми побачимо, коли придивимось до способів, јакими перевозять вагу з одного міста на друге. Колись кожен чоловік сам на собі переносив усі свої річі, або віз своїм конем, чи јакоју іншоју худобоју. Тепер перевоз најголовнішчим робом перејшов на чугунки та на кораблі з сотнями та тисьачами робітників, із котрих кожний часом тільки ј знаје одну јаку небудь працьу робити.

Тим часом увесь цей поділ праці далеко меншиј від того, шчо пројавивсьа особливо за остатніх двісті років в так званих *мануфактурах* та *хвабриках*, т. ј. в таких величезних заводах, де багацько льудеј в купі, хоч при помочі својејі власнојі сили, хоч при машинах, працьують над виробкоју најрізнішчих річей, певно не дльа себе, а дльа хазяїв завода, котрі розпродують ті річі по всьому світу. Про ці заводи подрібнішче говоритемо далі, а теперечка тільки скажемо, шчо при виробці де јаких навіть дуже простих річей, поділ праці вже діјшов до того, шчо наприклад така дріботінь јак карта дльа гульанки, або булавка, поки вијдуть з завода скінченими, мусьать перебувати в руках от 10 до 20 робітників.

Одначе льуде діјшли до такого страшенного поділу

праці далеко не всьуде і навіть не дуже в багацьких містах. Вони дійшли до його дуже по малу і не всьуде однаковим робом. В нашій книзі ми і хочемо показати, як була упорядкована праця з початку громадського життя, коли потреб у льудей шче було не багато і як вона зосталася упорядкованою і досі там, де потреби усі шче дуже прості. Потім ми переїдемо до короткої розмови про те, як праця льудей і відносини господарські між ними по малу змінвались, аж поки не дійшли до найголовнішого теперечка упорядкування, до великої хвабрики з властивцем-хазяїном і безчисленними наймитами-робітниками, котрі працюють чужими машинами та чужим струментом дльа чужого здобутка і не мають жадної волості в ділі їх власної праці.

Вернемось же теперечка до тої пори, де ми бачили льудей тільки шчо осівшимися на місті і начавшими братись до хліборобства. Не можна сказати усьуде до певна, як саме льуде порядкували землею, на котрій вони осідали. Чи ділили вони її по сім'ях, чи лишали нероздільно громадською? Певно, шчо в різних містах та в різних випадках робили неоднаково. Так, напр., в містах дуже диких і кам'януватих, кожен брав собі у властість тої шматок ґрунту, котрій він своєю власною працею зробив спосібним до хліборобства. Так, напр., і досі робилось в Чорній Горі та на Кавказі. Але і там ліса та випаси звичайно громадські. В більшій часті сторін в стару годину ми бачимо, шчо земля неподільна, але належить до усієї громади льудей, котрі живуть в купі. Так воно було завжди не тільки в Слав'ян, але і в сторонах західної Європи і у більшій часті Азії. Одна з хліборобських громад, котра зложилась найкраще, в котрій найперше пројавились різні, трохи вишчі, потреби життя чоловічого, це јесть хліборобська громада наших доволі близьких родичів, тих *Індусів*, котрі належать до білої Арієскої породи.

В најстарішчі часи, про котрі ми знаємо де шчо про Індуську громаду, в жеї вже було не тілько хліборобство але і поділ праці між ремеслами, потрібними дльа життьгьа льудеї, котрі вже дішшли до хліборобського стану, т. ж. були осібні льуде, котрі виробльали струмент, шили одежу, будовали хати і т. і. Тим часом одначе, не дивльачись на такий поділ праці і на те, шчо не всі льуде працьували над хлібом, земльу все ж таки лічили належашчою до всіеї громади, а не до самих тілько хліборобів і через те врожаї з тої землі роздільавсьа між усіма сімїями не дивльачись на те, чи вони працьують над хлібом, чи над яким ремеслом. Але певно одначе, шчо з другого боку і увесь здобуток ремесників не був їх власністью, але лічивсьа громадським і усі виробльані ремесниками річи, т. ж. одежа, струменти і інші роздільались по потребі між усіма сімїями громади, будь лі якими, ремесницькими або хліборобськими. Таким робом в Індуській громаді, не дивльачись на поділ праці, не було хозьяїнів і робітників, бо кожен був частиною хозьяїном над громадським добром, і громада сама задовольняла усі свої потреби. Одначе такий порьадок продержавсьа тілько доти, поки не виросло в громаді начальство з воєнних (*жшатріїв*) та попівства (*брамінів*), або поки хліборобські громади не були завоєвані чужими льудьми, котрі стали в їх тим начальством і почали з їх брати податки працею або здобутками. Тоді певно і тісний звязок хліборобів з ремесниками по троху розішшовсьа, а більша часть ґрунта переїшла в руки великих панів.

Усьуде за старі часи ми бачимо, шчо в кожній землі громада сама задовольняла свої потреби. Але всьуде чим креші ставали державні порьадки, напр. в *Египті*, *Персії*, *Греції*, а особливо в *Римі*, тим більш працьа почала робитись не самим хозьяїном ґрунта. Замість його робили хоч невільники,—по більшій часті заповоньані вороги,—хоч і најмити з своїх льудеї, бідних чи поза-

винуватившихся. Вкупі з цім розростались поділ праці і торг. В інших містах навіть сам уряд будовав заводу і торгував де яким товаром, так напр. в Римі вже при Народноправстві (Республіці) були казенні майстерські дльа виробки оружья, а вільна торгівля хлібом в зерні була навіть забороньана в городі Римі, бо жеї вів уряд (казна) от себе. Тим часом одначе і најосвічанішчі народи старого часу не діїшли не тільки до хвабрик, але навіть і до великої мануфактури (дуже подільаної праці великого числа льудей вкупі), окрім деяких дльа виробки оружья, дорогої одежі і т. і.

Після зруїнованья Римского царства, в середні віка в загалі порьамок праці знов вернувсьа, хоч не дльа усіх, так дльа простих льудей до того, шчо маїже усьа громада, особливо сільська, сама задовольньала своєїу працеїу трохи не всі свої потреби.

Такиї најпростішій порьамок, хоч і не до певна, залишивсьа багацько де в яких містах, особливо в Славьанских землях, між іншими і у нас на Україні. Дльа прикладу візьмемо опис *Довжицької* волості Чернігівського повіта, зроблений *Русовим*.¹⁾

Довжицька волость тим часом не єсть вільна хліборобська громада, т. і. така громада, де б усьа земля належала до громадян-робітників і де б вони не платили ніяких податків на користь чужим льудьам. В Довжицькій волості все поле криє собою 18102 десьатин, а усіх льудей на йому живе 7568. Одначе між тими льудьми 88 панів та попів володають 7424 десьатинами, а остатні 7480 чоловік мають вкупі всього 10.678 десьатин.

Між цими простими льудьми єсть *козаків* 988 чоловік, бувших кріпосних (панських) льудей, тепер на викупі, 4240; бувших панських, тепер на одробітку

¹⁾ Труды статистичного виділу при Чернігівській губерській земській управі Випуск I, стр. 149.

(іздільної повинності), 171; казенних крест'ян—1525; мішчан та москалів—559.

У цих різних станах землі на кожну людину середнім числом приходиться:

Між панами та попами по 80 дес'ят. на кожну людину.			
„ казенними крест'янами	$1\frac{4}{5}$	—	—
„ козаками	$1\frac{2}{3}$	—	—
„ бувшими кріпостними	1	—	—
„ москалями та мішчанами	$\frac{1}{2}$	—	—

Мало того шчо наділ ґрунту такої нерівниї а шче прості льуде, окрім поземельного, уплачујуть шче ј подушне ј різні інші податки, котрих не беруть з попів та з панів.

Јакоју ж працеју живе усе це льудство? Питанья це дуже цікаве тим більше, шчо не вважајучи на шче дуже просте життья большої часті тих льудеј, потреби їхні шче занадто великі дља того простору ґрунта, котриј вони зајмајуть, бо земля в Довжицької волості не плодбуча, а льудеј вже ј тепер приходиться більш 40 на квадратну верству. Најголовнішча робота трохи не дља всіх простих льудеј волості, це хліборобство. Тим часом про нього ми тутки говорити не будемо, бо нам теперечка јак раз потрібні інші роди праці, а не та, котра ј завжди најголовнішча в кожній хліборобській громаді.

На першому місті після хліборобства стојать так звані жіночі роботи, т. ј. прьяжа кужілья ј вовни, тканья полотна ј сукна. В Довжицької волості, јак і в усій Україні, прьадуть усі жінки, але не тільки прьадуть, а мајже всі ј тчуть, шчо в інших містах, напр. в південній Україні, трапляється вже не часто. В загалі можна сказати, шчо трохи не в кожній хаті Довжицької волості јесть верстат, або не менш 1300 верстатів на всьу волость. Середнім числом на кожнім верстаті виробляється біля 55 аршин полотна шчо

року ї продається із цього дуже трохи, бо майже все їде на потреби сім'ї. Сукна виробляється проти полотна дуже не багато. Середнім числом не більш 2 аршина на сім'ю щого року. Тим часом одначе луде сукна майже не купляють, а ходять в подраних та полатаних свитинах, аж поки до решту не розпадуться. Як би оцінувати жіночу працьу по вартості здобутка на гроші, то пришло би не більш 2—3 до 5 копійок за день роботи ї через те кожен зрозуміє, щого така працьа міжлива тільки в такїй громаді, котра майже нічого не продає ї не купляє. Треба додати одначе, щого при цьому жититьа жінок Довжицької волості дуже не гарне. Працьа їхня овсім не легка, нудна ї вадить здоров'ю. Весноју, починаючи з великого посту, жінки ї дівчата просижують за верстатом цілісінькій день. „Як польапає увесь день, кажуть луде, то ї руки іноді не подіме, а як місяць або всьу весну посидить, — мучене таке стане, господи! Інша занудиться так, щого не наче її і світ не тої стане: Сидить-сидить, льапає-льапає, а сама плаче-плаче.“ Робота ця така тьажка через те, щого робітниця повинна працьувати разом двома руками ї двома ногами, а тілом нахильатись, од чого робитьса велика задишка.

Не дивлячись на те, щого прості луде майже нічого не купляють, здобутки власної землі не вистачають їм на виплату податків, і вони мусьять шче ходити на заробітки, по більшїй часті *гнати плоти* по Дніпру. Середнім числом з волості виходить щого року 150 чоловік і заробляють кожній за 2—3 місяца 15—20 карбованців. Окрім того в косовицьу і в жнива чимало лудеї одходить на заробітки в Катеринославщину ї навіть в Тавріју. Де які шче ходять на поденні заробітки в Чернігів, або стають під фуру дрова возити, чи самі чумакують ганчарським товаром.

Як ми вже казали, Довжицька волость дуже трохи купляє товарів, а по більшїй часті все сама виробляє.

Тим часом, хоч які малі потреби простих льудей, та дльа їхнього задовольнененья все ж не можна обігтись без доволі великого числа ремесників. Справді їх і єсть в волості 220 чоловік. Не треба забувати одначе, шчо більша часть між ними, окрім ремесел, працює ј над хлібом.

По різних ремеслам ці робітники дільгься таким робом:

	Число льудей.	Середній заробіток в день.
Теслярів	54	25 — 30 коп.
Покрівельщчиків	17	30 — 40 „
Цегельщчиків	3	25 — 30 „
Мулярів	19	25 — 40 „
Бондарів і стельмахів	14	25 — 40 „
Ковалів	9	25 — — „
Столярів, різчиків по дереві.	9	30 — 40 „
Бердників (шчо робльгть берди дльа верстатів, род грібінців, звичајно старі діди)	4	6 — 9 „
Мальар	1	— — — „
Кушнірів	3	30 — 50 „
Шерстобитів	13	20 — — „
Шчіточник	1	— — — „
Шевців	17	20 — 25 „
Шкачів	5	20 — — „
Кравців	24	20 — 30 „
Музик	4	— — — „
Вязальщик	1	— — — „
Бубличниця	1	— — — „

Відцільа вже ми бачимо, шчо хати будујуться ј одежа шіється вже не зовсім кожноју сімјеју дльа себе, але при помочі осібних робітників, котрі звичајно більшу часть року працюјуть за своїм ремеслом.

Окрім цієї ремесничої праці, котра робиться хоч по одиначці в хаті ремесника, хоч у того хто завдає роботу, в Довжицькојі волості єсть вже різні дуже невеличкі заводи, в котрих звичајно робить по кілько

чоловік в купі. Усіх таких закладів 144. Між ними єсть: Кінський завод—1. Запасних магазинів—6, Вітряків—109, Топчаків—5, Кузень—9, Цегельних заводів—4, Трахтирів—6, Лавок—1, Бань—3.

Із нашого перелічуваньня видно, що трохи не всі потреби простих людей Довжицької волості задовольняються ними самими. Хіба тільки, що з дуже потрібних річей їм приходиться купувати заліза та сіль. Усе остатнє виробляється в дома. Тим часом станья життя людей конче не гарне. Хати тісні і не рідко на половину порозвалювані. В теплій одежі і в чоботах велика недостача, харч бідна і груба і нарешті, що показує на велику бідність; чимало людей присилувано одходити на далекі заробітки. Після цього ми можемо сказати, що поділ ґрунта і праці і остатні господарські порядки в Довжицької волості дуже не гарні. Але чим саме вони не добрі, для того можна прибрати чимало різних резонів. Може ті порядки не добрі тільки через те, що не вся земля належить до простих людей-робітників? Може знов через те, що вони дуже великі податки платять? Але може і через те, що порядок поділу землі на дрібні шматочки, дрібний поділ ремесничної і іншої праці в загалі вже не добрий при теперешнім стані життя? На ці питання ми дамо відповіді по троху в дальшій проводі нашої розмови. Поки що, ми можемо тільки цим прикладом Довжицької волості дати відповідь тим, котрі стоять за старі дуже прості порядки в господарстві, кажучи, що колись було далеко краще. Певно, що Довжицька волость і тепер может служити гідним прикладом дуже старого порядку в поділу праці, але все ще трохи поліпшаного скасуваньням невірництва і кріпацтва. Тим часом ми бачимо, що здобутки цього за надто простого порядку в теперешні часи вже не можуть бути признані за гарні.

II.

Ремесло в часи неволі, кріпацтва і цехів.

Ми бачили в Індусів, що тамичка громада льудеј, дошовши до хліборобского порьядку і оселившись на місті, не рідко роздільала в собі працьбу між різними хазьајінами і сімјами. Одна частина між јіми ставали ремесниками, другі лишались хліборобами. Але дуже не часто трапљалось, шчоб громада, так гарно, та мирно упорьядкована, могла вдержати своју самостіјність, своју вољу напроти других громад, або і племін чужих, менше освічаних, але більш прихільних до віјни і грабуваньнѣ сусідів. Звичајно такі робучі громади поби- вались та завојовались полудикими ордами чужих льудеј, котрі најчастішче јшли з півночи та сходу на південь та захід. У дуже старі часи ті, за ким був верх на віјні, вбивали усіх ворогів, а все добре палили. Так напр. робили жиди, коли завојували Палестину. Пізні- шче стали робити інакше: брали льудеј у полон і си- дували јіх працьувати на своју користь, хоч переводьчачи јіх на свіј властиј ґрунт, хоч на јіхніј же землі одіб- раніј по војні. Такі льуде, котрі вже не мали нічого свого і мусили працьувати на хазьајіна, котриј міг з- ними робити все, шчо схоче, навіть убити, звадись не вільниками. Такі невільники і тепер шче јесть в деја- ких сторонах Америки і Азії і у більшій часті Африки.

На нашій українській мові, по правді кажучи, не має вираза такого певного, як великоруський *раб*, бо слово невільник більш визначає по нашому *арештанта*, ніж *раба*. *Неволею* в українських піснях часом зветься *тюрма*. Це, повинно бути, залежить від того, шчо в ті часи, як вироблялась українська мова, на Україні не було правдивих невільників (рабів). Тим часом раніше, в часи Ярослава, коли писалась *Руська Правда* (Збір Законів), невільників мабуть було шче доволі.

Тим часом одначе як невільник і кріпосніј в старі часи, так само і тој, шчо зветься вільним робітником теперечка, усі вони працьують не на себе, але на користь свого хазяїна. Одліка між їми єсть тільки та, шчо невільник усе потрібне дльа житьтєа, т. ј. харч, жильльа, одежу і т. і. дістає від хазяїна, але замість того вертає йому *усьу* своју працьу. Певно шчо працьа чоловіка звичајно варта більше, ніж коштує його содержати, і увесь здобуток цієї *додаточної вартості* праці невільника іде цілком на користь хазяїна. Таким робом бариш хазяїна складаєтьсьа із здобутків *додаточної праці* невільника, т. ј. тої праці, котру він робить зверх потрібної дльа його власного житьтєа. Нехај напр. содержати невільника коштує 20 копійок в день, а він својеју працьеју виробльає хазяїнові на 40 копійок, то певно шчо половина його праці буде додаточна працьа, а половина виробльаного здобутка буде додаточноју (даремною) вартісьту дльа хазяїна.

Кріпосніј одрізняєтьсьа от невільника тільки тим, шчо хазяїн його не содержить, але минаєть в його власності невеличкій шматок ґрунту із землі, по більшій часті, у його ж, або в його батьків, одібранојі. З того шматка кріпосніј повинен себе і своју сімју содержати, а на хазяїна кілька днів шчо тижньа робити. Таким робом *усьа працьа* кріпосного на хазяїна буде *додаточноју працьеју*, а увесь жеї здобуток — *додаточноју вартісьту*.

Вільного робітника хазьаїн теж содержить, тільки звичајно (особливо в західній Европі) він йому не даје харчів і одежі, а вплачује грішми за частину його праці. Ми кажемо нарочито за *частину*, а не за всю працю, бо дља того тільки хазьајіни ј најмајуть робітників, шчоб силувати јіх робити більше, ніж варта јіхња плата, ј таким робом добувати от јіх *додаточну вартість*.

Відцілъя вже не важко побачити, шчо, по шчиріј правді, порьадох неволі, кріпацтва ј мов би то вільнојі најмитської праці всі виходять на одно. Окрім того, в різні часи ј по різних сторонах, усі ці порьадки наступали іноді за разом, іноді швидко переходили один в другиј, так шчо навіть не повсігда јіх і одрізнити один от одного легко.

В загалі овсім не треба думати, шчоб де далі, тим станьња робітників ставало крашче. Напроти того, по більшій часті, трапљалосьа супротивне. Так напр. житьтъя невільників було не таким тьяжким в старіј Греції, як в Римі, або в Американських Сполучених Штатах, та Англійських і Гишпанських виселках (колоніях). В старіј Греції не дуже легко було здобути невільника, бо сили різних племен і держав були шче доволі рівні. Через те невільниками дуже дорогували ј турбувались навіть над тим, шчоб діти јіхні виростали крепкими ј спосібними до праці. А цього певно можна було добитись тільки добре годујучи невільників, не каліча јіх і т. і. В Римі вже на стало інакше. Пья держава, војацька ј дуже велика, добувала собі невільників з більшојі легкостью. Через те вона ј губила јіх не тільки на праці, але ј на такі гидкі безжалостні дурниці, як бојі гладіаторів між собою ј з дикими звірьами. Тим часом одначе, римські невільники були мајже однојі породи з своїми хазьајнами ј не рідко розумнішчі от јіх. Окрім того, вони не раз підіјмали великі бунти ј управитись з ними було дуже тьяжко. *Спартак*, јіхній

отаман у часи великої війни невільників, ясно вимовляв бажання найширшого народоправства і з деяких слів його видно, що він вже був недалеко від розуміння великої думки громадянства (соціалізму). Через те Римляне дали мусили видати закони, котрі хоч трохи обороняли невільників от неправди їхніх панів і дали більшу міжливість невільникам откупатись на волю.

В нові часи, в Америці особливо, невольба була навіть ще гірша, ніж в Римі, і це залежало перше, від того, що невільники були Негри і багацько хазяїнів дивилось на їх не як на людеї, а як на худобу; вдруге через те, що дешевше і вигідніше було купляти молодих, здорових негрів в Африці, ніж вигодувати малих дітеї, або содержати старих людеї спрацьованих (зробків). От через що хазяїни так і обертались з невільниками, щоб видушити з їх в најскоршій час најбільш баришу, а про те не турбувались, що діти вмирали малими, а самі невільники зарані старились і спрацьовавшись до решту, не доживали свого віку. В загалі це можна прирівняти ось до чого: Старій Афинянин дививсь на свого невільника, як добрий хазяїн дивитьсь на свою худобу. Він робить неї, іноді трохи і піджене, але усе ж не вбиває. Американські ж плантатори робили так, як колись у нас п'яні охвицери на почтових трахтах, котрі усьу дорогу били ямщика в шию і ревли „пашол!“

Відділя вже видно, що цей новий спосіб користуватись працею невільників був заразом і занадто жерстокий і не дуже вигідний, бо люде полуголодні, побиті, замучені ніколи не можуть справді добре робити. На решті пани самі те трохи зрозуміли і це один із најголовніших резонів чому, окрім Сполучених Штатів північної Америки, вони не дуже противились скасуванню неволі. Але тільки за посліднє століття більша частина Європейських держав, починаючи з Англії і Данії, знічтожили законним порядком невольбу

в своїх виселках і певно це зробляно було більш через вигоди господарські, бо не корисно було содержати слабих робітників, ніж через правдиве розуміння рівності всіх льудей. От через шчо треба віддати славу Слав'янському *Дубровацкому* народоправству (республіці *Рагузи*), котра найперше з усіх Європейських держав, вже в 1519 року, скасувала невольу на всіх своїх землях, в такі часи, коли економічній здобуток такого скасування шче не міг вияснитись. Швидко після Дубровника невольа була скасована і Італіянськими городськими республіками, Венецією і іншими.

На цьому ми і покінчимо розмову про невольу, як про таку форму праці, котрої тепер в освічених землях майже не має і котра ніколи не займала великого міста в рості господарства на Україні. Певно, шчо невольа от початку свого до кінця виростила в собі майже такий поділ праці, як і вільна робота. Бували в свої часи, та і тепер шче по де куда єсть, і ремесники невідники і мануфактури та хвабрики, котрі тримаються невідницькою працею. Тим часом одначе усі ці роди поділу праці мають свій найголовнішчий початок в кріпацтві, та в городскім ремеслі і ми до їх тепер і обернемось.

В тім, шчо залежить до господарства, перехід от старих віків к середнім був занадто поступовий. Правда, ми бачили при кінці Римського царства шче панування невідничого пор'ядку; під кінець середніх віків ми невідників в Європі майже не зустрічаємо. Замість їх усьуде єсть кріпосні. Але не треба думати, шчо з початку середніх віків усьуде шче не лишилось чимало правдивих невідників. Ті Германці, котрі завоювали Римські провінції і познаходили там невольу, звичайно обертали її у свою користь. Одначе житєтє в середні віка було інакше і навіть у великих панів далеко простіше, ніж у Римлян. Через те вони содержали небагато невідників для прислуги коло себе, а більше

правили з їх хліборобську роботу. Вони давали їм шматок ґрунта на прохарчуваньня і таким робом невільники помалу повернулись у кріпостях.

Тим часом льуде попадали в кріпацтво і іншим шляхом: не тільки із неволі, а навіть і із волі. Часом просто грубою, дикою силою, через завоюваньня чужими племенами. В таким разі за старими властивцями ґрунта лишалось $\frac{1}{3}$ або $\frac{1}{2}$ землі, а остатню князі брали собі, та роздавали своїй дружині. Часом воно діялось шче інакше. Так напр. в *Ельзасі* льуде живши перше вільною, громадою вибирали собі кого небудь ніби то за сотського дльа порьядку і обовязувались замість жалуваньня обробляти йому ґрунт. Чим далі ті сотські брали більшу силу, ставали начальством, захапляли ґрунти, правили більше праці з своїх селян і по троху зрівнювались з панами і забирали собі простих льудей у кріпость. ¹⁾ В загалі треба додати, шчо станьня льудей в середні віка, напр. в Німеччині, були до того різні, шчо *Саксонський Закон* (Sachsenspiegel) навіть їх і не перелічує, кажучи, шчо їх єсть такого багато, шчо з ними вправитись не можна.

Дуже тьажке було життья простих льудей за всі середні віка і не дивно, шчо вони не могли його переносити без жадного супротивства. Через те число бунтів і було дуже велике. Вже в X-му столітті мужики в Нормандії (в північній Франції) бажали вправовуватись своїми власними порьядками. В звісній вірші *Роман де Ру*, писаній в XII в. вже просто говоритьсья, шчо треба скинути з себе панське ярмо. В XIV столітті був великий бунт Французських мужиків, котрих прозвали *Жакрі*. В XVI настали в Німеччині великі мужицькі воїни. Таким робом, як бачимо, прості льуде не овсім спокійно терпіли своје неправдиве життья. Тим часом одначе бунти їхні повсігда кінчались навіть

¹⁾ Зібер. Ельзаські Громади. Отеч. Записки 1878 р. і 1879 II.

щче гіршим ярмом під вагою державного уряду, панів та попівства.

Пріішлось шукати іншого виходу, хоч не дльа всіх, то дльа најрозумнішчих або најшчастливішчих. Почали кріпосні льуде тікати в города. Шчо ж таке були ті города? В інших містах, в Німеччині, це не шчо інше, як великі і обведені муром панські села. Так напр. навіть города, котрі упісльа славились својею волею, як *Бремен*, *Гамбург*, *Цурих* були колись паньськими. Були одначе і в Німеччині города з разу вільні: *Кельн*, *Вормс* інші. В других землях, в Франції, Італії, Іспанії, в Россії здаєтьсья і зразу більша частина горожан були льуде вільні. Тим часом усьуде в городах було вільнішче жити, ніж в селах. Навіть кріпосні, котрі жили в городах ремеслами тільки віддавали властивцьу города частину своїх здобутків, а не решті вправовувались маїже самостійно.

В городах незабаром почавсья зріст ремесничних та купецьких товариств. Цим товариствам тамичка легче було заводитись, ніж в селах, бо раз таки в загалі в городах було більше льудеї одної праці, а друге, тамичка повсігда окрім кріпосних були і вільні льуде, над котрими пан не мав такої сили. Таким робом по троху в городах завелось два сорта товариств: 1) товариства льудеї вільних, заможних, купців — так звані *гільдії* і 2) товариства дрібних маїстрів, робітників, кріпосних, котрі складались по ремеслам і звались *цехами*.

В перші часи цехи і гільдії звичаїно жили в добрії згоді, бо їм в купі треба було обороньатись от панів та уряду. Цьа боротьба тьагласьа дуже довго, мабуць більше трох сот літ, бо ми знаємо наприклад, шчо в VIII столітьтьу уряд в Англії вже признав гільдії по закону, але в тої же час Карл Великії у Франції шче розривав ніздрі і бив батогами і висилав усіх льудеї, належавших до будь якого товариства, звязаного кльатвою. Але шче і в 1170 Датскії король *Микола* не

хотів признати гільдії города *Шлезвіга* і сміявсья з їх, кажучи: „Мені нема чого бојатись цих шевців, та кушнірів.“ Тим часом, як тільки він увішов з дружиною в город, то зараз брама була замкнена, митьтју зібрались цехові, ухопили короля і убили його вкупі з усіма тими, хто схотів його оборонити.

Але швидко після того, як городові товариства добули собі волю від уряду і від панів, між їми самими почалась разуразна боротьба, частиною за політичну силу, а більше за господарські відносини гільдій і цехів одних до одних. Гільдіям дуже бажалось самим одним заняти місто одбите у панів і вони по троху почали одпихувати ремесників от вплива на громадські стосунки города. Так напр. в уставах гільдій записані такі правила, щоб не пријмати нікого до себе, у кого „руки не чисті“ (звісно од праці), або у кого „нігті сині“ (от барви у тих, що красять вовну), або хто „сам розносить свій товар по вулицях“ і т. д. Щоб уступити в купецьку гільдію треба було задовго покинути своје ремесло. В загалі чим старішчі правила гільдій, тим вони шче лекші дльа робітників, чим вони новішчі, тим в їх менше правди.

Починајучи з XIII-го і XIV-го столітій в більшій часті західно-европејських городів, між богатирьами-купцьями і бідниками ремесниками, підмајстрами і робітниками панувала вже гірша ненависть, ніж колись між городовими товариствами і князьями. Біля 150 років, от початка XIII-го, і мајже до кіньця XIV-го столітїя тьагласьа ця боротьба з дуже перемінною вдачеју і на решті в більшій часті городів цехи одержали верх над гільдіями. У цю пору, т. і. біля кіньця XIV-го і початка XV-го віка настаје короткиј час трохи лекшого станьа робітників в західній Европі, але воно довго не вдержујетьсья.

Не треба цьому і дивоватись. Цехі ремісничні ніколи не були товариствами *усіх* робітників, так јак напр.

іноді тепер бувають вони в Англії або Німеччині, але вони були ні чим іншим, як дуже одрізняними одна от одноїу спілками дрібних хазяїнів, в котрі по більшій часті не допускались підмаїстрі, або тільки за дуже високу плату, о всім не приїмались незаконні діти, або сини кріпосних і т. д. Строк науки в усіх ремеслах був нарочито упрядкованій довгий, от 4—7 років, шчо б як можна тьажче було спати цеховим маїстрам. Поділ праці був доведений аж до смішного. Так напр. коваль, котрій коней підковує, не смів робити гвозді навіть ті самі, шчо потрібні дльа підков. Сльусарне і усі інші ремесла були порозбивані на кілька десьатків одрубних ремесел, котрі раз у раз між собою сварились. Станьня підмаїстрів і робітників було чим далі, тим гірше. Вони рідко де навіть мали право женитись. Їм було забороно працьувати на їх власній рахунок. Вони повсігда були присилувані најматись у якого маїстра. Навіть жінки їхні не сміли на свії кошт ніяким ремеслом заробльвати.

Таким робом упорядкованьня цехів, на котре прости льуде зразу ложили було великі надїї, нарешті довело більшу часть їх до станьня нічим не крашчого от неволі, або кріпацтва. Певно шчо од цього самого цехи повинни були б розпастиь, як би і інших резонів не було. Але знаїшлиь і другі. Ці резони були: першиї тої, шчо працьа дем далі тим ставала складнішча, число робітників, котрі працьували в купі, чим далі росло в гору, поділ праці дем далі тим більш доводив робітників до того, шчо вони вже не знали робити все ремесло, а тільки невеличку його частину. Цьу пору, т. і. најголовнішчим робом XVII-те і XVIII-те столітья можна назвати віком *великого здобутка мануфактурного* (рукодільного). Другій резон, до решту загубившиї цехове впорядкованьня, це знаходка машин і збудованьня великих хвабрик, котрі вже не можуть бути власністью дрібного цехового маїстра, але потребуьуть

великого капітала і прірівняють перед силою хазяїна-капіталіста усіх робітників до простих наймитів. Цей порядок, наступаюшчий најголовнішчим робом тільки з початку ХІХ-го віка, можна назвати віком *машинного або хвабричного здобутка*.

До цього шче треба додати, шчо і політичні звичаї льудей к цьому часу стають такі, што уряди потребуєуть більшої одинакості упорядкованьня, більшої централизації і подібја усього одно до одного. Через це остатні цехові статути і були скасовані во Франції в 1789 році, а в Німеччині в 1869.

Ми маємо право сказати, шчо кінець ХІV-го віка був дуже поважною хвилиною в історії західної Європи, хвилиною, в котру першиї раз за остатних тисъачу років, господарські питаньня так само виступили на передне місто, як і в наші часи. На короткії час була настала надія, шчо цехи скасуєють усі уряди по городах, стануть на їхні міста і упорядкуєють працьу таким робом, шчо б кожному чоловікові був вірнії заробіток. Тим часом вони того не зробили. Замість того цехи почали розбирати, хто законнії син, а хто не законнії, хто має батьком цехового, а хто кріпостного, хто свії, а хто приплуднії і т. і. Певно дльа ціх розборів потрібні були суди, поліція, вісько дльа оборони от чужих, одним словом повинен був бути упорядкованії звичаїнії політічнії уряд. Цехи конче надіялись удержати силу за собою, але це не могло їм вдатисья. Та політічна сила швидко переїшла в руки королів і іншого војацкогo уряда, а сила господарська до великих капіталістів та хвабрикантів. Цехи тому самі винні, бо зробивши з праці товар, купльаєючи жеї на базарі, добуваєючи з неї бариші, вони дали початок капіталу, новії силі господарскії, з котрою боротись їм було уже конче не під силу. Цехи погинули через те, шчо замість того, шчо б зрівнати усіх працьуюшчих льудей одних до одних, вони не наче викинули із себе

стан робітників і захотіли шче з нього користуватись. Але тутки вони помилились в своїй замірі. Баринші от цього користуваньнѣа дістались не на їх вже долю.

Чи краще стало робітникам при вільній праці на мануфактурах та хвабриках, ми швидко побачимо, як говоритимемо про порьадки праці в новішчі часи, теперечка ж нам потрібно додати де шчо про зріст господарських порьадків на Україні, котри, хоч в загалі подібній до усюднього в Европі, та все ж де чим од його ј одрізняєтьсѣа.

Ми не знаємо допевно, коли саме почались хліборобство ј ремесла на Україні. Звичайно думають, шчо північна частина тієїєі землі, де тепер говорять українскою мовою, вже давно була заселена різними Славянськими племенами, як то *Польанами* в Кіјівщині, *Древлянами* на Волині ј т. д. В південній же частині, теперешній Бессарабії, Херсонщині, Катеринославщині, на Дону, переходили швидко одні за одними різні льуде: *Готи*, *Авари*, *Хозаре*, *Болгаре* (шче як говорили финскою мовою), *Печеніги*, *Половці*, *Татари*. Тим часом одначе ј у давнішчі часи в північній і середній Україні льуде знали вже города будовати, бо ј досі зосталосѣа чимало таких *городищ*, про котрі вже ј памьати в народі немає, коли саме в їх жили. Таких городищ багато єсть в Кіјівщині, в Черниговщині ј в інших містах. В південній Україні дуже багато великих могил (курганів) і в їх, так само як і в городищах, познаходили чимало різних таких річеј, післьѣ котрих можна бути певним, шчо тамошні льуде в дуже ранні часи (од II до VIII-го столітїѣа) вже знали багато різних ремесел. Так напр. знаходьѣа горшки ј навіть вази досить гарно зроблені, бронзові ј залізні струменти, золоті ј срібні річи, шкло, намисто ј т. і. Не можна думати, шчоб усі ці річи привозились із Царьгороду або Азії. Навіть таке нелегке ремесло, як виробка мечів, було вже звістне Славянам і мечі їхні славились навіть у Арабів. Літо-

писець Нестор розказує, шчо хозаре побідивші Польан, брали з їх податок мечами. Але коли Польане принесли їм свої мечі, то Хозаре дуже б то зльакались, дивлячись на їх і казали: „Наші шаблі гострі тільки з одного боку, а ці мечі з обох. Мабуть льуде ці колись і нас і другі народи під себе підвернуть.“

Усе ж најголовнішчою працею Славјан було хліборобство і кажуть навіть, шчо Німці переньали плуга (Pflug) от Славјан. Цьому легко можна повірити, бо теперечка звичајно думајуть, шчо німецькі племена пријшли на свої міста пізнішче от Славјан.

З початку усі льуде між Славјанами були вільні. Громада вибирала тільки *старосту*, котрого могла раз у раз і скинути. Іншиј раз, на случај війни, громади цілого племені вступали в товариство і вибирали собі *ватажка*, але він ніколи не мав сили князьба і ніколи не бувало, шчоб ціле племьа як Польане чи Сіверьане зоставались довго під началом одного јакого чоловіка. Тим часом цей порьядок швидко почав змінятись. Чим далі при Варьяжских князьбах ішло впорьядкованьня уряду, тим менше волі зоставалось простим льудьам. Швидко і вільних мужиків стали звати *Смердами* і почали брати з їх великі податки. В городах шче, правда, зосталось громадське самоуправство, *віче*, але де далі тим більш на півдні і на сході Россіі ставала сила князів, котрі в кожному городі мали свого *тіуна*, на подібја теперешього губернатора або ісправника. Тільки на півночі, в Новгороді, Пскові, Вьатці довго держалась самостійність городів і тамичка вона приньала вид дуже подібниј до народоправного житьтєа в західній Европі. В Новгороді јшла боротьба між городскими товариствами (вічем) і князьбами з одного боку і з другого між багатими і бідними горожанами, так јак між гільдіями і цехами. На решті в XV-ому та XVI столітьтєах остатня самостійність північних народоправств була задушена Московськими князьбами.

В південних княжествах ця самостійність городів загинула ще далеко раніше. В перших роках XII-го віка Святиополк Київській, при помічі жидів, грабував усіх горожан свого княжества і потім ділив з жидами бариші. Кијане були збунтовались і побили жидів, але через кілька часу знов стало по старому. На решті Кијів, спалениј Андрієм Боголюбским в 1169 році, на кілька столітій майже потратив своје велике визначанья.

Та частина України, котра зосталась доволі самостійною от суздальських князів і опісля от татар, була зібрана Галицькими князьями Романом і Данилом в доволі крепку державу, котра одначе по својему упорядкованьню і по господарським відносинам вже була більш подібна до феодального королевства західної Європи, ніж до північних Славянських народоправств, або навіть до перших південних княжеств удільно-вічевого порядку. Окрім того, після татарского погрома, південна частина України майже опустіла; замість Славянських сел і городів там кочували невеличкі орди Кримських татар. Галичина в XIV-ім столітїї стала польською, а північна Україна в першу частину того же столітья була завојована Литвинами під проводом Гедеміна і Ольгерда (1315—1377 р.)

В загалі під Литовськими князьями визначанья городів на Україні стало далеко меншим, ніж воно було перше, бо порядок Литовської держави був чисто војацькіј. Князі мали звичай видавати своїм служивим людьям жаловані грамоти на землю, навіть на таку, котра належала до сельських, чи до городських громад. За перших 150 років литовського пануванья ми не маємо вірних звісток про те, шчо робилось в Українських городах, але треба думати, шчо за тој час на Волині і у Поліссї громадській порядок вже конче загинув, бо в кінці XV-го віка ми бачимо, шчо князі дарують де яким городам *Магдебурське право* (Німець-

ке городске упорядкованья), котре вже даје зрозуміти, шчо в ті часи не було в городах ніякого загального громадського народоправства, а був подібній до західно-європеєського строгиї поділ горожан на гільдії, цехових і простих робітників (пролетаріїв).

Тим часом одначе цей порядок не вєпів охватити допевно південну полосу України, котра шче зоставалась вільною от татар. Там за городами лишились нероздільно-громадськими шче дуже великі ґрунти. Так напр. в грамоті, котру король Польській Жигмонт III, 1589 року, бувшиї тоді вже і великим князем Литовським видав „мішчанам і льудьам“ города *Чигрина*, видко, шчо ґрунти цього города простягајуться от Тьасміна вишче Чигрина на чотире мілі (40 верств), через поле в ріку Дніпр, потім Дніпром на низ до ріки Сули, відтіля по ріку Бог, а от Бога по границьу Корсунськују. Усі ці поля, котрі обімајуть собою не менше двох теперешніх повітів, король признаје власністьу города Чигрина „за всіми земльами, ґрунтами, полями, лісами, борами, гајами, ріками, озерами і ставішчами, пасіками, рибними, бобровими і іншими всьакими пожитками.“ За те, каже король, Чигиринські мішчане „будуть повинні против непријателя кожного нашого коронного при старості, вітгу своїм тисьачнім, або намістнику його, конно, збројно завжде ставати під його началом, як у часи покоју, так і војни не виламиватися.“¹⁾

Ні про яких інших жильців того ґрунта, як про „мішчан і льудеј“ Чигринських в тії грамоті не говориться. На північ от Чигринських ґрунтів лежали мајже такі великі Черкаські. На заході землі города Звенігородки врізувались між полями Чигрина і Корсуньа, а далі на північ ґрунти належали до Богуслава і Білої Церкви.

Такиї поділ ґрунта можеť здатись тепер дуже чуд-

¹⁾ *Вл. Антонович. О Городах.*

ним і кожен запитає чи міжлива річ, шчоб на таких великих просторах не жило інших льудей, окрім городських мішчан. Загальної відповіді на це дати не можна, тим часом в льустрадації *Богуслава* говориться, шчо мішчане ніяких податків не платять, а тільки несуть воєнну службу, — помішчицьких (панських) сел овсім не має, а єсть тільки мішчанські хутори, котрі не виповнѣають ніякої повинності на користь замку. В Білій Церкві у тої же час (1615 р.) вже одрізньані мішчане от козаків і про їх говориться: „Мішчане не дають податків, тільки воєнну службу одбувають при старості або його намістнику конно і оружно, а козаки не хотять старости слухати.“ Трохи інші, ніж в південних степах вже були порьядки далі на північ, в Каніві; там мішчане платили невеличкій податок. В Київі вже було далеко гірше: мішчане не володали великим ґрунтом, а тільки мали право рубати дрова між річками Ірпенем і Кривцем, та рибу ловити по Дніпровських заливах на тім же просторі. Але сінокоси і стави були в Киїан одібрані вже в 1495 році і ґрунти городські роздано різним панам Литовським. На Волині поділ льудей на благородних і простих скінчивсьа шче раніі, в першій половині XV-го віку. Таким робом по троху маїже усьуде городська самостійність загинула, деякі города були просто подаровані великим панам у власність, в більшії часті були одібрані ґрунти, поназначані городам от короля віїти, з правом судити льудей городських в інших містах, а дльа господарського впорьядкованья законом було поставлено Магдебурське право. Цеї порьядок окріп до решту в Київі і Житоїру в половині XV-го віка, в менших городах в кінці XVI-го (Корсунь 1584, Чигрин 1592) і початку XVII-го (Черкаси 1600, Крилов 1616, Лисьанка 1622, Вінниця 1630). Певно, шчо це Магдебурське право ніяк не можна прирівнѣувати до старого вічевого народоправства. Наївільнішчі города, як напр. Кам'я-

нець, усе ж стоїали безпосередне під королевським урядом, а в других, котрі належали, як осібна власність, до панів, долъа була шче далеко гірша. От через шчо городи овсім не дорогували тими правами і деякі українські з охотою од їх отрікались і пристали до козаків, коли в XVII-го столітьї козацтво взяло більшу силу на сході і на півдні.

Господарські порьадки в городах при Магдебурьським праві були в загалі на користь купців і цехових маїстрів, напроти робітників і простих лъудеї. Усьуде було дозволено *виключне право (монополїя)*, на яке ремесло за плату, число таможень і кордонів росло з кожним роком, цехи закріпльались усе тісніше. Уряд надїявсья підняти ремесництво строгим доглядом за цеховими порьадками, думаючи таким робом усьуде позаводити ремесла і на скілько можна ослобонитись от далекого і чужестороннього торгу. Воно і справді шчо без добрих шльахів, без судохідних рік, торг по сухопуттьбу з Німеччиною через Краков, або Торн ¹⁾ і Брацлав і з Туреччиною і Волохами через Кам'янець і Могилів, був занадто не користній. Через те вже з початку XVI-го віка королевські грамоти насильно заводьать цехи в Українських городах на подібья польських. Між іншими, в грамоті виданїї Кременцьу в 1536 р., говоритьсья: Кушніри, кравці, шевці, різники, пекарі, кожем'яки повинни мати свої осібні товариства або цехи по звичаю інших городів наших, особливо Кракова і Варшави.

Порьадки, котрі панували в тих цехах, мали најголовнішчою метою оборону цехових братчиків от підрива (конкуренції) з боку всьаких інших ремесників, а овсім не поступовнїї зріст і розвиток самого ремесла. Через це не рідко трапльалось, шчо *цехові* робили далеко гірше, ніж *партачі* (так звались ремесники, котрі

¹⁾ Торн—на Віслі, по дорозі на Гданск.

були *à parte*, не належали до цехів). За те цехи мали право загарбувати (конфіскувати) здобуток чужого ремесника, або коли не сконфіскувати, то дозволити його продажу на ярмарці тільки після уплати тяжкого податку, назначеного самими цехами.

Де далі, тим ставав більший поділ праці між цехами. Так напр. воjaцкі кравці не мали права шити дльа жінок. Дльа капельушів „кавалерських та капланських“ були осібні мајстри. Працьа над металами була поділена між вісьма різними цехами. Одні мајстри тільки ј робили шчо оливјану посуду, другі—казани (котли), треті—бљашані річі, четверті—все із жовтојі міді ј т. д. Упорядкованьнѣа цехів було доволі складне. Кожний цех вибирав дльа громадських стосунків двох *цехмістрів*, старшого ј меншого, котрих міг і скинути по својї волі.

Далі цехи стали турбуватись над тим, шчоb завести такий порьадок, котриј не дозвољав би новому чоловікові легко увїгти в товариство. Заборонѣали мајстрам прїјмати більш одного вченика ј двох підмајстрів. Але ј у ті вченики не легко було потрапити. Шчоb бути приньатим, хлопець повинен був предоставити документи, що він справді належить до мішчанства ј шчо він родивсьѣа от законного шльуба. Строк науки був в різних ремеслах от 3—7 років. Мајстри часто дуже обїждами хлопців. Так напр. в 1718 році вже сам цех кравців в Камјанці протестовав проти одного мајстра, котриј ученику свому вибив лопатку ј лице покалічив. Не рідко шче мајстри не записували хлопців в цехові книги, шчоb довше користуватись јїхньоју працьеју. Але навіть по скінченьу строка, підмајстер повинен був кілька років *странствувати*, т. ј. ходити на заробітки із одного города в другиј ј принести атестати от іного-родніх цехів. Шчоb після того добути званьнѣа мајстера, він повинен був зробити пробну працьу (*штуку, misterium*). Але перед тим він шче кілька тижнів отслу-

жував хазбajіну, за дуже малу плату j у тоj час звавсья «*młodzian*». Коли пробна працья була знайдена гарною, то шукаjущий маjстерства повинен був заплатити в цеховий скарб *уступне*, інодї доволї велике (в цеху кравцїв в Камjанцї—120 злотих) і зробити длья братчикїв трапезу цїною до 50 злотих. Відцїлья ми бачимо, шчо порьядки j звичайї стали овсїм подїбнї до захїдно-европейських і привели до такоj самоj гїркоj долї бїльшу частину простих мїшчан і робїтників, котрї зоставались не допушченними до цехїв.

Тим часом і підмаjстри, котрї в загалї звались чельадьу, мали j своє впорьядкованьня. Вони вкупї складали товариство, зване *господоjу*, котра вибирала, не промїж себе, а із маjстрїв „*отцья господи*,“ котрий повинен був повсїгда устоjувати за чельадьу. Јому в помїчь вибирали шче двох товаришчїв (*Безецерїв*). Підмаjстри, не дивльачись на це, поступаjучи на роботу, повсїгда давали на рїк „*на себе карту*“ j через те як би jїх не забїждали, не могли кидати працї.

Длья гїршого упадку городського мїшчанства на Украjїні додала помочї господарська боротьба з жидами. По правдї кажучи, польський уряд не давав жидам великих прав; навїть в їнших городах jм заборонено було посїльатись, напр. в Киjїві, в Камjанцї; в цехи jїх теж не допушчали. Тим часом по їншим резонам жиди узьмали маjже в усїх городах верх над мїшчанами украjїнцьями. Наjголовнїшчим робом це вишшло через те, шчо жиди бїльш торгували та держали аренди, нїж ремесничали, а певно торг та шахраjство навсїгда даjуть бїльш бариша, нїж ручна працья. Вдруге знов, жидам вдалосья упорьядкувати дуже самостїjne самоуправство, так званий *кагал*, при помїчї котрого вони усї держались тїсно один одного j не розбивались на цїлу кушу дрїбних і недружних мїж собою товариств.

Такї були порьядки в городах захїдноj Украjїні. Трохи їнакшими лишились вони в пївденнїй і схїднїй жеjї частї.

Тамичка *громадській* порядок городського життєтя по малу переїшов в *козацький*. У перші часи цей порядок був доволі гарний дльа всіх льудей, бо з разу, особливо в деякі доби, напр. при *Сагайдачнім* (в початку XVII-го віка) охоче приїмали простих льудей в козаки. Де далі, тим одначе старшина більш забирала силу в свої руки і дуже швидко, вже при *Самоїловичу*, в кіньці XVII-го столітїя, деякі козацькі старшини мали своїх власних крепаків.

Про те як ремеснична працьа була впорядкована у козаків, знаїємо дуже трохи. Не повинно бути, шчоб у козацьких городах було багато ремесників і ті, шчоб були, мабуть ніколи не мали такого строгого цехового порядку, як в західній Україні. На решті одначе Магдебурське право зоставалось кїлько часу в деяких городах, напр. в Київі шче і під руським урядом і навіть до послїднього часу в українських городах їсть деякі останки цехового порядку.

На решті треба додати про Запорожців, шчо між їми ремесників маїже овсім не було. Дуже часто Запорожці добували сукно і полотно, потрібні на одежу, навіть шкури дльа чобіт, замість жалуваньня от урядів перше Польського, а потім Руського. Навіть хлїборобство було дуже закинуте у Запорожців і вони нерідко терпіли недостачу хлїба, і теж іноді получали його від уряду, або хоч прохали права купльати зерно, не платьачи мита (пошлини). На решті Запорожці найбільш жили з рибальства, та з худоби. Вони з початку року звичайно кидали жеребки на ріки і полеві річки з лугами: яка на який курінь дістанеться, на тїй курінь увесь і працьує нероздїльно. Під кїнець Запорїжя одначе і там завелася різнь. Запорожці, котрі жили не в Сїчі, а в степу, мали право закладати свої осїбні хутори—зімовники, на котрих вони заводили од-різнані господарства і приїмали до себе на життєтя чужих льудей, не козаків, і старшинували над їми. Ок-

рім того *Кощ* сам приймав на своїй землі і жонатих льудей, котрі закладали цілі села і в їх заводили осібні господарства.

Таким робом ми бачимо, шчо чим ближче до нашого часу, тим гіршій порядак наступав в городах і селах, тим гірша усьуде ставала нерівність льудських прав. На решті в XVIII-ім столітті вишло так, шчо на Україні сільські льуде по більшій часті були крепаками, а в городах цехове впорядкованья довело простих робітників-ремесників теж трохи не до станья крепаків у їхніх хазяїнів-маїстрів.

Окрім того з XVIII віку на Україні вже проявляютьсья найперші мануфактури, а в XIX віку вже правдиві заводи і хвабрики. Таким робом в нашій дальшій розмові нам треба буде мати погляд вже на всі ці форми, коли ми почнемо говорити про теперешнє станья ремесників і робітників в нашій стороні. Тим часом перш ніж говорити осібно про порядки праці в селах і городах України, на její заводах і хвабриках, ми повинни хоч коротко познајомитись в загалі з тими обставинами, в яких льуде працьують в новішчі часи, з відносинами між робітниками і хазяїнами, т. і. між працею і капіталом.

III.

Праця і Капітал.

Ми вже казали, шчо в дуже давні часи мабуть овсім не було того, шчоб один чоловік робив на користь другого, а сам би через те жив в нужді та голоді. Поки льуде жили по одиначці сім'ями і невеличкими громадами, кожен робив дльа себе, або дльа своєї громади, як ми то бачили в Індусів. Але як почали громади воюватись між собою і замість того, шчоб вбивати усіх ворогів, як з разу робили, брати чужих льудей у полон, тоді першиї раз один чоловік почав силувати другого працьувати на його користь, шчоб самому спочивати, або мати час на інші діла, напр. війну, впорядкованьня держави і т. і. Ми вже говорили про невольу і про крпацтво і бачили, відкіля брався хозьяїнові бариш із праці невільника або крпака. Ми казали, шчо тої барипи ішов увесь з того, шчо праця робітника давала більш здобутка, ніж коштувало його содержати. Тої поверхнії здобуток ми і назвали *додаочною вартістю*.

Ми додали, шчо так само, як при неволі і крпацтві, буває і при вільнії праці, т. і. при роботі наньатих робітників. Кожен, хто наймає хоч одного робітника, робить це затим, шчоб покористуватись частиною його праці, добути дльа себе із його додаочної праці *додаочну вартість*. Бо інакше ніхто не став би і наймати

робітника, як би він мусів йому платити рівно стільки, як тої виробить.

Візьмемо з початку для прикладу дуже простій случаї. Нехаї підрядчик-плотник узався поставити мужикові вітряка за 120 карбованців, за саму працьу. Нехаї для того, шчоб його скінчити, чотиром чоловікам треба робити два місяці. Хазяїн наймає тих чотирох чоловік по 10 карбованців в місяць кожному, і за 2 місяця платить їм усім в купі 80 карбованців, а 40 ложить собі у кишеню. Што ж то за гроші тих 40 карбованців? Ці гроші рівняються додаточній вартісті, котру дала працьа чотирох робітників. Бо певно, як би їхня працьа не варт була 120 карбованців, то властивець млина не дав би їх. Таким робом чотире чоловіка своєїу працьеу за 2 місяці виробили на 120 карбованців, а самі добули тільки 80 карбованців. Певно, шчо їм заплатили не за всеу вартість їхньої праці, а тільки за $\frac{2}{3}$ тиєї вартісті, бо як би їм заплатили стілько, як вони виробили справді, то пришлось би на долю кожному не 10 карбованців, а 15 в місяць. Від чого ж то так? А ось від чого: Бідні льуде, робітники присилувані продавати своју працьу дешевше, ніж коштује здобуток, котриї тоју працьеу виробити можна. Так напр. наші плотники продали своєїу праці місяць, нехаї по 12 годин в сутки, за 10 карбованців, а виробляють хозьяїнові 15. Шчоб виробити десять карбованців і вернути хозьяїнові його гроші, їм було б досить замість 12 годин в сутки робити усього 8. Таким робом кожного дня вони роблять по 4 години додаточної праці на користь хозьяїна і ця додаточна працьа на решті через два місяця даје хазьяїнові додаточної вартості на 40 карбованців.

Тим часом одначе самому підрядчикові здається, шчо його бариші не доволі великі. Він собі дума: як би млин не давав гарного добутка, то мужик би не дозволив мені взяти такого бариша. Воно дійсно, шчо

власивець вітряка потратив на його будованья свою деревню, шчо він її купив за свої власні гроші, за свій *капітал*. Але шчо з того? Я собі теж зроблю такий капітал, збудую десять вітряків, забаришују на кожнім по 40 карбов. і буде у мене 400 карб. Забаришувавши ті гроші він нехай на 320 карб. купить деревні, а за 80, як сам хозьяїн, збудує вітряка. Вітряк коштуватиме усього 400 карбованців і це вже єсть капітал того бувшого підрядчика-плотника. Щоб мати з того капітала добуток, він најмає мірошника, нехай за 80 карб. у рік, а добуває усього мірчукового зерна на 200 карб., або 120 чистого доходу. От він і лічить: 120 карб. шчо року на 400, котрі коштує вітряк, це визначає 30 карб. на кожну сотню. Це гарній процент і всі на його дивлятьсья і кажуть, шчо він заробив і вигодно і чесно.

А нехай би подумали, відкіля ідуть ті 200 карб. шчо року, то зараз би побачили, шчо забаришовав він овсім не чесно, бо і копійки там немає його власної праці, а все чужа. Свій капітал 400 карбованців він зібрав по троху, не доплачујучи раз у раз $\frac{1}{3}$ за працю своїх плотників. Як би він робив по правді, т. і. вступив би в товариство з своїми робітниками, сам би робив, і увесь заробіток розділяв між усіма на рівних правах, то кожний заробляв би по 15 карб. але ні в кого з їх не набралось б капіталу, бо з своєї власної праці, особливо без ґрунту, капіталу зібрати не можна. От же ж замість того він шчо місяца грабував кожного свого робітника на 5 карбованців і цім грабуваньням склав собі капітал. Далі шчоб мати з його більші добуток, ніж би він міг дістати, отдајучи його в рост (на проценти), він знов најмає плотників і платить їм за будованья вітряка на цілу третть дешевше, ніж сам брав. На решті він має вітряк і 120 карбованців чистого добутку, але через шчо? Через те, шчо мірошник мішки з зерном на своїй спині таскає, а вітер млинові

крила крутить. Таким робом увесь капітал і увесь щогодній добуток з нього ідуть йому з чужої праці хоч безпосередно, хоч при помічі природньої сили, котру не він впорядкував і котра по правді ніколи не повинна робитись власністю осібної одного якого небудь чоловіка.

Ми нарочито узяли такий простий випадок дльа приклада, але відцільа вже не важко буде показати, що так само, а не інакше, буває кожний раз, як чоловік наймає другого чоловіка собі на роботу, або краще казати коли один чоловік *купляє працю* в другого. Та це і зрозуміти не важко. Працю купляють, як і інші товар, на бариш, тільки замість того щоб перепродувати її саму, як звичайно товар, ту працю потрібляють при яким небудь ділі і продають вже її здобуток.

Ось яким робом це діється: Нехај наприклад який пан має багато поля, худоби і усе господарство гарно впорядковане. Відкільа він його добув, про те питатись не будемо, але допевно можемо сказати, що коли того добра багато, то добуте воно не його власної працею, а хоч віднято силою, хоч забаришовано з чужої роботи. Тим часом теперечка не в тім питаньна, і ми поки що признаємо все добро його дісною власністю. Що ж він з тим почне робити, коли він сам один? Ні плуга налагодити, ні десьятини вирати, ні копи хліба позвозити, ні в скирту їх скласти в великім господарстві самому не можна. А коли б навіть він і мав би таку силу, що і міг би то усе сам робити, то все ж чи багато він наробить? Може виправиться він з якими 5—8-ми десьятинами, а у нього їх більш тисячі. З тих пьяти десьятин нехај би він заробив 200 карбованців, а остатня земля уся б пустовала і не давала б йому жадного здобутку. От же ж він і робить ось як: приймає він до себе нехај 40 чоловік робітників, годує їх і ще платить нехај по 50 карбованців

у рік кожному на одезу і його інші потреби. Нехай кожен робітник таким робом йому обійдеться 100 карбованців, а всі сорок 4000 карб. Ми бачили, що поки він жив без робітників, то виробляв усього 200 карб. Тепер він заводить господарство на всіх 1000 десятинах, і кожен робітник йому виробляє в рік по 200 карб. Воно ще в громаді кожен чоловік і більше виробить, ніж по одиначці, але ми ложимо однаково в тім рахунку, що наймит не так охоче робить, як сам хазяїн. От же ж продаючи увесь здобуток свого хліборобства за 8000 карб. що року і застається йому після одвертанья 4000 карб., потрачених на робітників, ще 4000 чистого баришу. Відкіля ж узався тої бариш? Певно, що не от праці самого пана і не от господарства, не от худоби, бо пан без робітників не добував більш 200 карб., як і остатні робітники. Уся ця додаточна вартість, т. ї. зерно, сіно, худоба на 4000 карб. достається панові тільки за те, що він купляє рокову працю наймита за 100 карбованців, коли та праця на ділі здобуває 200 карб. Як би наймити справді діставали стілько грошей, як їхня праця добуває в зерні, худобі і інших добутках, то за 100 карб. вони повинні були б робити усього півроку замість цілого рока; а тепер вони цілісінських шість місяців роблять дурно додаточну працю на користь хазяїна, котри добуває через неї додаточні вартисті в зерні і інших хліборобських добутках. Таким робом складаючи до купи тих 4000 карбованців забаришованих що року, панові не тьажко буде через кілька років зібрати собі капітал і купити нові ґрунти, наньняти нових робітників і де дальше, тим більше добувати з їх додаточної вартисті, тим більші капітали складати із добутків чужої праці.

На цім прикладі з хліборобської праці ми найкраще бачимо, що капітал складається тільки з тої різниці, яка єсть між коштом праці, její вартістю і

коштом здобутка (продукта) тієї праці і її вартістю. Певно коли харч, одежа і інші потреби наймита коштують хозьяїнові 100 карб. у рік, то це визначає, шчо рокова праця хліборобського робітника коштує, т. і. може бути купована за 100 карбованців у рік. Але приложена до хліборобства ця праця в здобутках, котрі після неї лишаються, дає далеко більше, нехай, як ми поклали, 200 карбованців. Це визначає, шчо праця, коли вона потрібляна на хліборобське господарство, дає вартість двічі або і шче більшу, ніж коштувало добути ту працьу в тім самім господарстві. Оця власність праці, при своїй потраті давати в загалі більшиї здобуток, ніж коштувало добути силу дльа цієї самої праці, і єсть најголовнішча основа усього господарства, бо як би праця не мала цієї осібності, то людьям було б вигіднішче жити мов звірьям, користуючись тільки тим, шчо вони знайдуть готовим в природі.

Так як ми оце бачили в хліборобстві і при будованні вітряка, так само буває і в усіх інших роботах, в ремеслі, в мануфактурі і на хвабриці. Усьуде капітал складається в руках хозьяїна із різниці між ціною, за котру він купляє працьу своїх робітників і ціною, за котру він продає здобутки їхньої праці. Певно шчо до ціни праці треба додати і колишню працьу потрачену на упорядкованья ремесла чи хвабрики. Тим часом ми шче вернемось до цих питаній, говорючи про різні порядки праці на Україні.

Теперечка ж нам најцікавішче скілько справді коштує праця, чим визначається її вартість при її продажі, т. і. при наймі одного чоловіка другим.

Певно шчо чоловік тільки тоді можеть працьувати як слід, коли він має доволі сили потрібної дльа теї праці, котру він мусить робити. А дльа того, шчо б чоловік мав силу і міг робити, треба, шчо б најголовнішчі потреби його були хоч скілько небудь задоволені. Так напр. кожний добре розуміє, шчо чоловік, охляв-

шиї от голода, швидко ослабне дуже і далі присилувани буде кинути роботу. Але не кожний у нас шче знає, хоча більша частина льудеї вже і догадується, шчо при добрих харчах робітник виробляє більше. В Англії навіть тим робітникам, котрі, як там звичаю буває, самі на свії кошт харчуються, хозьаїни забораняють погано їсти, кажучи, шчо це дльа їх, дльа хозьаїнів некористно. Так само напр. грабарі в Смоленскій губернії коли роблять поденно, то їдять більш картоплю та капусту, тільки ж як стануть на роботу от кубової (кубічної) сажени, то зараз варять кашу гречану і купляють сала та солонину, або иноді і друге мнъасо ¹⁾).

Так само як з харчем буває і з одежою. Чоловік, у котрого руки закъакнуть от холода, овсім не можеть робити. Як би ті робітники, шчо зімою гнії на поля вивозять, або дерева рубають, або їх з лісу вивозять, одьагались дуже легко, то їхні руки і ноги поприморожувались би, вони б швидко заслабли і присилувани були б кинути працьу собі на горе, та і хозьаїну на вбиток. Через те ми бачимо, шчо одежа єсть така сама безпремінна потріба дльа робітника, як і харч.

Тим часом і окрім харча та одежі єсть інші потреби, без котрих не можна обійтись. Так напр. без хати, або хоч якого небудь жилья: курінья, земльанки, пещері і т. і.

Ми не будем перелічувати багацько других потреб, теж більш або менш необхідних, але вкажемо шче на одну, на котру звичаю не доволі вважають. Це потріба мати сімю, мати дітеї, мати на шчо їх вигодувати. Здається, кожен розуміє, шчо коли б у робітників дітеї не було, або коли б вони усі з голоду умирали, то швидко і самі би робітники перевелись, бо старі б вимерли, а молодих не наростало б. Тим часом, по яко-

¹⁾ Енелмарт. Из села. «Отеч. Зап.» кн. 1879, I.

мусь чудному погляду, хозьбајнам здајеться, шчо робітників повсігда намножитьься доволі; як своїх не буде, то з чужих крајів позбігајуться, а не то із сельан в городскі робітники попереходять. Воно ј справді не рідко так буваје, і от через шчо хозьбајни усе тьагнутьься, шчо б платити робітникам аби на јх власні потреби так сьак хватало, не вважајучи овсім на годуванья і в загалі на воспитанья дітеј.

Відцільа ми бачимо, шчо робоча плата, або, шчо виходить на одно, вартість праці не јесть річь повсігда однакова, сама собі рівна, але шчо вона можеть дуже змінатись, дивлячись по тому, шчо лічити за необхідні потреби робітника. Певно, шчо хозьбајни, властивці капіталів, најемщики мајуть прихільність зводити заробочу плату на таку низьку ступінь, аби тільки робітники могли жити ј працьувати. З другого боку певно робітникам хотілось би підняти ту плату як можна вище. Через те ј іде розуразня боротьба між працеју ј капіталом. Але за ким застајеться верх? на це питанья льеде різних попрямків дајуть різні відповіді. Одначе нам не важко буде показати, шчо верх застајеться за капіталом і тим гірше, чим робітники самі більш рішені усьакојі власності, особливо ґрунта. В тих землях, де більша частина льедеј шче мајуть свої ґрунти, вони не повсігда продајуть своју працьу ј через те не повсігда дајуть хозьбајнові дурно користуватись здобутками јејі додаточного часа. Працьујучи на своїм власнім ґрунті, вони мајже цілком користујуться усіеју својеју работоју, певно одначе, коли у јіх не відбирајуть јіхне добро іншим способом, наприклад накладајучи на сельан великі податки ј т. і. Про це говоритимемо колись в іншому місті, а тепер обернемось до тих робітників в ремеслах, мануфактурах і хвабриках, котрі більше живуть з својејі праці ј дуже часто вже не мајуть ніјакојі власності.

В таких случаях ми бачимо з одного боку хозьбајна, т. ј.

чоловіка маючого майстерську, чи мануфактуру або хвабрику і окрім того ще гроші, оборотний капітал, на котрих він думає наймати робітників, але при помічі котрого він би міг ще і прожити доволі довгий час, коли б навіть, по якому случаю, він і не найшов би робітників. Напротив його стоїть робітник з усіма тими потребами, котрі ми перелічили і без жадного способу їх задовольнити. Між людьми такого нерівного стану боротьба не можеть бути довга. Хозяїн повсїгда можеть отложити на кілька часу своје здобуваньня, робітник і одного дня не можеть жити з сімєю без харчів, без одежі, без хати. Він принужден продати своју робочу силу за стілько, скілько йому дадуть. Дати йому можуть інші раз трохи більше, другий раз трохи менше, але усі турбованьня хозяїна направлять-муться до того, шчоб платити робітнику як можна менше і користуватись його додаточною працею, як можна більше. Але правда шчо тутки він діде до границі, котру йому важко буде переступити:

Резон цьому тої, шчо чоловік, најголовніші потреби котрого не задовольняні, слабне і стаје недобрим робітником; для капіталіста це некористно і через те в загалі робоча плата і не падаје нижче најменшої можливої ціни, при котрій робітник ще так-сьак може піддержувати своју робочу силу. Зате усюде і повсїгда хозяїни усіма силами пильнують довести плату робітника до цієї најменшої міжливої величини. Цеї загальної напрямок робочої плати падати усе нижче, аж поки вона діде до крайнього свого станьня, зветься *залізним законом робочої плати*.

Так як різні потреби у людей мають дуже не однакоу силу, то і незадовольненьня їх не однаково отзиваються на спосібності до праці. Певно, шчо харч єсть така потреба неотложна, шчо голодний чоловік овсім не можеть робити. Воно б здавалось, шчо вже для власної користі хозяїни повинни були б добре

годувати робітників, як вже трохи не усьуде дішли до того, шчо б добре годувати худобу. Тим часом дльа льудеј і тут гірше буваје. В Англії напр. наймити на хвабриках і ремесники в мајстерських, де харч хозьајська, їдять менше, ніж навіть казна (урьад) даје арештантам по тьурмах, а ј там далеко не дајетьсьа стілько білковини ј жиру, як потрібно робочому чоловікові. Тим часом по-де-куда вже починають розуміти, шчо без добрих харчів не можеть бути ј доброї роботи ј через те можна сказати, шчо не на харчах, а іншим робом, хозьајни вибирають найбільші бариші із своїх робітників.

Без одежі, особливо в холодних сторонах, так само не можна обіјтись, як і без харча. В дејаких жарких землях Кітајські робітники (Кулі) ј працьують мајже голі. Але в Европі, чим далі на схід, або на північ, тим більша стаје потреба одежі ј до того одежі теплої. В Россії в загалі, а особливо на Україні потреба в одежі лічитьсьа за одну із најперших і задовольняјетьсьа, рівняја до загальних обставин житьтља між бідними льудьами, крашче, ніж в західній Европі. У Франції у простих льудеј страшениј брак теплої одежі, однаково по селах і в городських робітників. В Англії навіть шче гірше. Там робітники рідко купляють собі нову одежу, хоч би ј дешеvu, як французські блузи, але по більшій часті ходять обідрані в старій панській одежі. Зате харчі звичајно в Англії трохи крашчі ніж у Франції, а во Франції у городських робітників теж трохи крашче ніж у наших.

Але јесть шче ј інші потреби, на котрих житьтља робітника можна урізати гірше, ніж на харчах і одежі. Хозьајни ј капіталісти повишукували усі боки житьтља простих льудеј, на котрих јім можно було б забаришувати. І справді вони уміють покористуватись шче ј на таких загальних потребах своїх робітників як потреба мати своју хату, своје власне жилља, потреба спочинку ј науки, потреба сімејного житьтља ј т. д.

Маїже усьуде теперечка ремесники і хвабричні робітники вже не мають своїх хат, а повинні жити хоч в хозьаїна, коли він їх приймає, хоч наймати собі квартири за гроші. Але в великій часті західної Європи вже навіть хліборобські робітники-наймити дішли до подібного станьня. В Англії напр. властивець ґрунта, або його арендатор, будувають цілі купки маленьких хаток (коттеджів) і отдають їх у найми своїм же робітникам, відбираючи назад іншиї раз четверту або і третью часть усього їхнього заробітка. Окрім того це шче один із способів держати допевно робітників під своєюю власттю; бо наймити рідко можуть акуратно платити і, під страхом шчоб їх не прогнали з неоплаченої квартири, вони слухають хозьаїна в усім, шчо він прикаже і навіть наймаються за дешевшу ціну на нові строки. Шче гірше діється з квартирами робітників в великих городах, особливо в таких, котрі швидко ростуть. Так напр. в Берліні, після війни, в 1873—1875 роках, прості льуде платили за найгіршу коморку більш третьої часті свого загального заробітку і трохи не 50.000 чоловік усе ж були принуджені жити зімоју за городом в нарочито дльа їх збудованих бараках із дошчок.

Не крашче робиться і там, де, як нерідко буває в Россії, робітники живуть в казармах при хвабриці. Звичаїно буває тільки по одній казармі роздільно дльа чоловіків і жінок, а затим вже усі сплять в купі хоч на землі, хоч на брудних нарах (полу) серед тїсноти, смроду і нерідко усакої зарази.

Таким робом ми вже бачимо, шчо на користь капітала потріби робітників можуть падати і справді падають низько на стілько як воно тільки можна без того, шчоб сила дльа праці до решту загинула. Ця сила це најголовнішчий добуток дльа хозьаїна і через те він пильнує користуватись цім жерелом як можна більше і довше. Тим часом він вважає не стілько на довжину усього житьтя робітника, як на довжину робочого

дња, бо дља јого бајдуже, шчо робітник кількома роками раніј помре, аби він јому за то времья багато виробив. Через те не важко урозуміти, через шчо число робочих годин у сутки јесть одно із најперших питањі в розурозніј боротбі між хозьяјнами і робітниками. Хозьяјн, купляјучи працьу у робітника, вже хоче закупити јејі усьу, шчо б і трохи јејі дља нього не пропало, шчо б у робітника не зосталось ні часу дља спочинка, ні сили чому небудь поучитись, або зробити шчо потрібне дља сімї або дља самого. Особливо бојатьсьа капіталісти науки дља робітників, бо вони добре чујуть, шчо наука колись доведе робітників до бажаньња і спосібності скинути з себе јармо капітала.

По всіх ціх резонах усьуде, де тільки јесть хозьяјін і робітники, там лудеј наньатих силујуть шчо дња робити јак можна більше годин. З другою боку робітники усьуде пільнујуть јак би робити менше. Не треба думати шчо б це діјалось через те, шчо луде в загалі ледачі до роботи. Ні, багато јесть на світі лудеј, котрі охоче роблять, јесть навіть і такі, котрі роблять через силу по својіј волі. Але певно, шчо чоловік буде робити шчи́ро тільки тоді, коли бачитиме користь собі от тојі праці. От же ж робітники звичајно того не бачуть. Бо скілько б вони не робили, чи по 10 годин в сутки, чи по 12, чи навіть по 16, усе јіх плати ледве вистачаје на јіх убоге жильльа, одежу та харч і при тому мајже однаково не вистачаје, хоч вони роблять по 10, хоч по 16 годин у сутки, бо при більшім заробітку лудеј зараз харч, одежа і остатні річі в крајі стајуть дорожчими. Через те робітники добре і бачуть, шчо тільки і јіхнього, шчо спочинути, або чому навчитись, а от лишньојі години праці јім користі мало, навіть і тоді, коли јім за ті додаточні години і осібно платять. Через шчо ж то так, може нас хто спитаје? А через те, шчо јак тільки робітники починајуть довше працьувати шчо дња, то зараз вартість јіхньојі роботи

падає, так шчо хозьяїн платить їм по правді овсім не по годинам, а цілком за усьу працьу, скілька б вони жеї не робили, чи 8 годин, чи 16, і плата ця маїже однакова, бо вона розмірїається не по здобутку от праці, а напротив того по найменшїї міжливїї вартистї, котроїї потрібно шчоб задовольнити најголовнішчі потреби робітника. От через шчо робітники тепер дуже розумно роблять, шчо в часи змов (стачок) більш сто- ять за поменьшанья годин праці, ніж за додаток заробочої плати. Бо коли б справді їм і почали пла- тити більш, то, ми вже бачили, нарівні з цім побільша- ють ціни хліба, мнїаса, кватир, одежі і других необ- хідних і загально-людських потріб. Коли ж робітник добьється поменьшанья робочого часу, хоч і без до- датка плати, то певно от цього його потреби не зміня- ютьсьа і він усе ж так-сьак матиме чим їх задоволь- няти, а окрім того в його шче лишаяється час дльа спочинка або дльа науки. Певно одначе, шчо коли ро- бітник замість того, шчоб спочивати або учитись, та піїде і на ці вільні часи најметьсьа до кого робити за осібну плату, то він загубить усьу користь, бо і часу вільного не матиметь і за своїї потреби, коли усі так робитимуть, йому на решті приїдетсьа платити на стілько дорожче, на скілько він плати добув за про- дажу своїїх вільних годин.

В усіх землях хозьяїни до того замучували своїїх робітників страшенно довгоїу робочоїу добоїу, шчо на решті навіть деякі із урядів повмішувались і повїда- вали закони, котрими назначається міра дльа числа годин праці, котру хозьяїн может правити з робіт- ника. Але закони ці і досі єсть не в кожній стороні і там, де вони єсть, не повсігда правдиво виповня- ютьсьа. В інших містах говоритьсьа тілько про жінок, та дітеї, а не про усіх робітників. В Руськім законі і досі нема заборони певної хозьяїнам силувати робітни- ків працьувати скілько їм завгодно буде. В загалі на

хвабриках в наших сторонах увішов в звичай 12-ти годинний робочий день, але багато де в яких містах роблять і досі от 14—16 годин у сутки, а в городських ремесників хлопці та підмаєстрі навіть звичайно роблять не менше. Так само як в Росії, нема загального закону в Англії, хоча там єсть чимало різних осібних законів для жінок, для дітей, для різної роботи, дивлячись по хвабрикам. У Франції закон в загалі забороняє силувати робити на хвабриках і по маїстерських більше 12 годин. В Парижі звичайно не роблять поверх 11 годин. В Швейцарії 11 годин праці вже најдовший строк. Подібний же закон недавно виданий і в Данії. В других сторонах Европи: Німеччині, Австрії, Іспанії, Італії, Бельгії, Голландії за остатні роки теж видано не мало законів, ніби то на користь робітникам, але вони не варт і Французських, не говорючи вже про Швейцарські. В Бельгії навіть і досі не забороняна жіноча праця в копальнях під землею, котра вже забороняна маїже в усій Европі. Наїкрашчі закони одначе усе ж таки в деяких із Сполучених Штатів північної Америки, де уряд (казна) в усіх своїх заводах установив робочий день в 8 годин і не признає контрактів робітників з хозьяїнами, де число годин більше от вісьми.

Окрім того, шчо користь хозьяїнів іде в тім напрямку, шщоб силувати робітників працювати як можна більше, вона шче маїє інший вплив на його життьє. Так як хозьяїн своєю платою задовольняє најголовнішчі потреби не тільки самого робітника, но шче і його сімї, то він бажає шщоб і робила уся сімья, т. ј. жінка і діти окрім самого робітника. Хозьяїн добре розумїє, шщо коли чоловік маїє сімю, то він не может заробляти менше, ніж потрібно, шщоб його діти з голоду не вмирали; але хозьяїнові здаєтьсья, шщо ті діти живуть на його кошт, коли вони йому не роблять. Або думає він собі, коли робітник не хоче, шщоб його діти робили,

то не треба йому дітеї мати. На шчо, кажуть капіталісти, випложувати дітеї, коли на їх хліба не вистачає?

Відділя я пішла та думка, звісна під ім'ям *теорії Мальтуса* (Англійського господарника), шчо льудеї в загалі родитьсьа більше, ніж можуть умножатись здобутки льудської праці, т. ј. хліб, одежа ј т. і. Так напр. Мальтус казав, шчо у тој час коли в якій стороні родить хліба ј іншої провізії у 2, у 4, у 6, у 8 раз більше, ніж перше родило, число льудеї розмножається у 2, у 4, у 8, у 16 разів, одним словом далеко скорішче. Коли б ця думка була справедлива, тоді чим далі, тим біднішчі ставатимуть льуде, тим гірша буде нужда, тим більше число льудеї буде, јак казав Мальтус, „*виключено з бенкету життяа.*“

Ті, хто стоять за цю думку, підтвержують јеї тим, шчо ніби то число льудеї удвоюється кожних 25 років, а може ј того скорішче, а здобутки, котрими льуде задовольняють свої потреби, не можуть так швидко удвоюватись.

Тим часом це річ овеім не доказана, або навіть можна сказати допевно доказано, шчо мајже ні в одній стороні льудство так швидко не удвоюється. Так напр. в Россії, Англії ј Пруссії, землях, де льудеї найбільш множитьсьа, усе ж при теперешній швидкості потрібно от 55 до 60 років шчо б льудство удвојилось. В інших сторонах, напр. Франції, Австрії далеко більше от 200 до 300 років. В загалі чим јака сторона ставатиме багатша ј освічанішча, думають, шчо ј льудство розмножатиметьсьа не так швидко; бо јесть в науці тепер вже ј така думка, шчо ј між звірями ј між льудьами најкрепші, најздоровші, најдовговічнішчі ј најрозумнішчі множатьсьа не занадто багато. Певно одначе, шчо ці питаньња занадто темні ј ми тутки в кількох словах јого розібрати подрбно не можемо. Тим часом напроти думки Мальтуса ми шче мајемо інші річі відмовити.

Најголовнішча із наших відмов це та, шчо здобутки

хліборобської і іншої праці можуть звеличатись скоріше, ніж росте людство. Певно, не усюде воно так буває і багато єсть таких міст, напр. *Ірландія*, де здається не наче б то закон Мальтуса і справедливий. Але усюде, де господарство добре упорядковано, де люди щиро роблять і де окрім того для хліборобства і іншого здобуття за остатні роки вже користуються паровими і іншими машинами, там усюде здобуток росте швидче от людства.

Візьмемо для прикладу кілька господарств і недобре і гарно упорядкованих. Довжицька волость знов нам тушки послужить. ¹⁾ Тому 110 років (1765—70 часи Румянцовської переписі) людство Довжицької волості рівнялось 4160 душам. В 1874 році усіх людей було 7568. Таким робом прибуло 81⁰/₀, т. є. навіть за 110 років людство ще не удвоїлось. Ми не знаємо скільки в прошлому століттю волость ця добувала хліба, тільки знаємо число худоби. Воно було: Робочої худоби: коней і волів—1600, коров з телятами—1000, овець—2000, кіз—250, свиней—900. У теперешні часи худоби єсть ось скільки: Робочих коней—2900, волів—25, коров доїних 1400, овець—5000, свиней—2500. Таким робом ми бачимо, шчо, не дивлячись на кріпацтво і звязане з тим недобре господарство, число худоби Довжицької волості умножилось маже в тії самій відносині, шчо і число людей. Окрім того не треба забувати, шчо число десятин ґрунта, котри обробляють під хліб, побільшало на цілих 2300 десятин, а певно, шчо при господарстві прошлого століття, по відносині до здобутка хліба, число худоби було більше. Таким робом ми можемо сказати, шчо в Довжицькій волості здобуток зерна виріс трохи швидче, ніж помножилось людство. В загалі одначе ми бачимо, шчо Довжицька волость не дає нам певної відповіді на наше питанья і на неї од-

¹⁾ *Русов*, I. с.

наково можуть звертатись, як прихильники теорії Мальтуса, такі жеї протівники. Але не треба нам забувати при цьому одної дуже важної обставини. Тому 110 років Довжицька волость із більш менш вільного станьня не давно переїшла під сторічну невольу кріпацтва і певно шчо булоб чудно, коли б льуде от того забатіли.

Подивимось же тепер, шчо робитьсѧ з відносною між льудством і здобутком в таких сторонах, котрі вже давно мають вольу, на стілько на скілько в загалі льуде досі жеї добилисьѧ. Длѧ прикладу візьмемо Іспансьську область *Біскаю*. Кожен знає, шчо це сторона з давніх давен не тілько вільнішча от других, а навіть така, котра аж до посліднього часу була удержала своје власне і доволі широке народоправство. Ось яку відповідь ця земля, гірня і далеко неплодѧча, дає прихильникам Мальтуса. Тому сто років льудство Біскаї рівнялось 100.000 чоловікам, а шчо-годній здобуток зерна був 200.000 фанег пшениці (фанега, іспанська міра бльѧ $\frac{1}{3}$ нашої четверті) і 400.000 фанег кукурузи. Теперечка льудство Біскаї удвоїлось, але на 200.000 чоловік приходиться тепер шчорочнього середнього урожаю: пшениці 600.000 фанег, т. і. тричі бльше, а кукурузи поверх 1.000.000 фанег, в $2\frac{1}{2}$ разів бльше, так шчо із Біскаї вивозять кукурузу в Англію і Німеччину. Окрім того здобувається шче 80.000 фанег гороху і квасолі і содержитьсѧ 300.000 худоби і навіть почато розводити виноград по таких містах, де перше нічого не росло. ¹⁾

Може хто нам скаже, шчо такиї швидкії рост здобутка трапляється тілько де в яких землях і то малих, а не в загалі при кожнім добрім господарстві? На це ми відкажемо прикладом усїєї Франції. З кінцьѧ XVIII столітїѧ льудство Франції вирросло з 22

¹⁾ Louis-Lande, Basques et Navarrais. Paris 1878, стр. 205.

мільйонів до 36 мільйонів з лишком, т. ї. біля 70⁰%, а здобуток хліба більш ніж на 100⁰%. ¹⁾

Ми нарочито говорили досі тільки про міжливість швидкого росту здобутка хліба при добрім господарстві, бо кожен розуміє, шчо звеличити урожаї хліба це найтьашче, усе ж остатнє, працеїу добути повсїгда можна в великім розмірі, тільки треба, шчоб працьа була добре упорьядкована. Таким робом при добрих порьядках здобуваньня ніколи не можець бути недостачі ні в залізі, ні в каміні, ні навіть в земльанім вугольї, бо запаси усіх тих річеї шче такі великі, шчо як би льудеї і в десять крат більш народилось, то на усіх би вистачало.

Ми справді ї бачимо через те, шчо в ремесничній праці здобутки ростуть в гору шче далеко швидче, ніж в хліборобстві. Так напр. загальній здобуток *усїх річеї* в десяти најголовнішчих земльах: Англії, Франції, північній Америці, Німеччині, Бельгії, Россїї, Австрії, Голландії, Італії, Ост-Індії маїже удвоївсьа починаїучи з 1870-го по 1873-тїї рік. Певно, шчо льудство в усіх тих сторонах, за тих три роки пробуло не більш, як на 3⁰/о або 4⁰/о. ²⁾

Ось наприклад в якіх відносінах росла торгівльа в різних земльах. Числа нашї показуїють мільйони англїєських фунтів стерлінгів. Кожен фунт стерлінгів рівняїетьсьа 8 карбованцьам (12 гульд.)

¹⁾ В 1815 року загальній урожаї зерна в Франції був — 132,000,000 гектолітрів і із їїх пшениці 39,461,000.

В 1872 зерна в загалі 276,129,350 гект. Пшениці 120,803,500.

На льудину приходилось пшениці:

1821 — 1,53 гект.

1835 — 1,59 »

1852 — 1,85 »

1872 — 2,11 »

(E. Reclus. Geographie, II, стр. 847).

²⁾ Зїбер. Думки про відносіни господарства до права. Петерб. «Слово» 1878.

Ввезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританія	210	303	371	375
Франція	106	140	183	158
Россія	21	50	65	76
Сполучені Штати	73	90	133	—
Бельгія	36	70	96	57
Австрія	32	62	81	53

Вивезено на:

	В 1860 р.	1870	1873	1876
Великобританія	164	244	311	256
Франція	125	138	192	142
Россія	26	54	54	64
Сполучені Штати	69	81	108	—
Бельгія	35	60	86	44
Австрія	37	58	65	59

По случаю великого кризиса між 1873 і 1876 роками в більшій часті сторін за послідню добу торговля навіть поменшала, але це не говорить проти загального її швидкого її росту. Усюде вона трохи не удвоїлась за остатніх 17 років (1860—1876). Коли візьмемо трохи довший строк, то побачимо ще більшу різницю. Так напр. Англія вивозила різних товарів:

	В 1841 році.	В 1871 році.
Бовольняної пряжі на	7,2 мільјон. ф. ст.	15,0 м. ф. ст.
Бавольняних товарів	16,2 —	57,7 —
Льняної пряжі	0,9 —	2,3 —
Льняних товарів	3,3 —	7,5 —
Вовняних товарів	5,7 —	27,0 —
Заліза і сталі	2,4 —	29,0 —

Виділя ми бачимо, що і річи потрібні для одєжі, для будованья машин і виробки струмента, теж здобуваються в більшім числі і швидче, ніж росте людство.

Навіть така річ, котру найважче добувати, напр.

мн'ясо, усеж чим далі потрібляється в більшій мірі. Англичане тепер їдять вже мн'яса по 96 фунтів в год кругом на чоловіка, між тим як у нас на Україні навряд чи приїдеться по 20, а в Франції ледве вистачає по 40 фунтів. В Англії одначе льудство тричі густіше проти нашого і мало не двічі проти французского. Як росте потреба мн'яса в Англії видко з того, шчо привезено було:

Рогатої худоби. Овцеь. Свиноей. Мн'яса і сала.

В 1845 р.	16,833	штук.	15,957	1,590	0,132	міл'я. центнерів 1)
„ 1875 „	263,098	„	977,863	80,878	3,875	— —

Таким робом ввіз мн'яса страшенно виріс за трицять років, але виросло дуже і здобуваньня його в самій Велико-Британії, бо і тепер усе ввезене мн'ясо рівняється тільки одній п'ятій часті усього мн'яса потрібляемого в королевстві.

Нам здається, шчо ціх кількох чисел донева доволі, шчоб показати, шчо в теперешні часи, коли єсть нужда на світі, а іноді навіть бідність росте, замість того, шчоб зрівнюватись з багатством, то виною не те, шчо льудей нарождається дуже багато, а здобутка з землі не вистачає. Напроти того, здобуток з землі можеь рости швидче от льудства, бідність усе ж ставати гірша. Діятиметься це от неправдивого упорядкованья праці і усього господарства, от тьяжкого ярма положеного на працьу капіталом, ярма, котре тим часом можна і скинути, а овсім не через якік небудь необхідній закон природи.

Ми вже казали яким робом в старі часи, при неволі, при кріпацьтві, при цеховім ремеслі капітал користувався працею. В оції остатній голові ми бачили, шчо загальні закони, по котрим велася тоді ця неправда і по котрим вона ведеться тепер при так званій вільній

1) Центнер = маїже 3 пуда.

праці, в коріні своїм раз у раз однакові. Нам хочеться показати теперечка, які саме єсть способи в капітала висисати додаточну вартість із праці і особливо зупинитись на тих формах, котрі це користуваньня приймає на нашій землі, на Україні. Найголовнішчі форми тут певно ті самі, шчо і в інших сторонах, т. і. ремесло, мануфактура і великий хвабричний здобуток. Форми ці звичайно виростають одна із однієї, але нерідко живуть і поручь в одну добу і, хоч подають друг другу помічь, хоч борьуться між собою. Остатній случаї звичайнішчий і в загалі можна сказати, шчо великий здобуток машинній знічтожає по троху мануфактуру (рукодільній здобуток) і ремесло. Усі ці форми праці мають безпосередні відносини з торгівлею, так як хозьяїни добувають свої бариші тільки після продажі своїх товарів. Хоча таким робом торгівля і в загалі весь купецький стан єсть не шчо інше як пособник капіталістів і хозьяїнів в користуваньні чужою працею, ми тим часом про торгівлю на Україні мусимо отложити нашу розмову до іншої книжки, бо торгівля ця у нас має в загалі такий особистий характер, котрий потрібує подрібнішчого розбору, ніж ми теперечка можемо дати. Через те ми в остатніх трох головах нашої розмови і зупинимось тільки на трох упорядкуваньнях праці, на ремеслі, мануфактурі і хвабриці.

IV.

Ремесла на Україні.

Ми вже казали яке тяжке було життя дрібних ремесників під польським панством над Україною. Тим часом під руським воно не поліпшало. Окрім того, що маже до остатніх часів цехові порядки мали своју силу, крѣпацтво, в інших містах підновлене, вдругих і конче на ново заведене руським урядом, мало свї гнетучїй вплив не тільки на хліборобство, але теж і на ремесло. Справді в XVIII-му і XIX-му столітї в городах Россїї скрізь, і на Україні, завелось щось подібне до того, що в західній Европі було тільки в першїй половині середніх віків, т. ј. завівсья осібний стан кріпосних (панських) ремесників. Багато де які між панами узьали собі звичай віддавати кріпосних хлопців в городи до маїстрів в науку. Ці хлопці, вивчившись ремеслу, хоч вертались на село ј робили там на користь пана, хоч зоставались працювати по городах і платили панові оброк, по більшїй частї доволї дорогиј.

Через це число ремесників на Україні було в загалї більше до волї, ніж тепер. Особливо ж число ремесників українців. Урозуміти, чому так було, дуже легко. Кріпосних по неволї силували вчитись ремеслам, але окрім того іноді пан і платив за јїх науку. Теперечка ж мужицькі діти дуже рідко вчаться по городах у

ремесників, раз через те, шчо в загалі українські сельчане мало мають прихильності до ремесл і особливо до городського життєтя, вдруге ж через те, шчо хлопці потрібні в господарстві і батьки не мають, з чого їх возити в городи і хоч кілька часу там содержати.

Через те далеко більша частина ремесників в теперешні часи на Україні не Українці, але, дивлячись по місту життєтя і по ремеслу: Москвини, Льахи, Німці або Жиди. Це у всіх цих людєй ремесло однаково і упорядковано. Хоч теперечка в загалі усьуде господарскій порьадак стає однаковиј і на те сходить, шчо в кого гроші, то тој і хазяїн і всі бариші добуває, а хто бідниј, то мусить најматись цілісїнькиј вік і все ж окрім за робітньој плати, за котру ледве прожити можна, не то забагатити, нічого більше не добуде. Тим часом хоч між робітниками в деяких случаях, особливо між Москвинами, зоставсь шче громадскій порьадак. Але дуже зрідка, бо навіть в плотницьких артілях вже звичајно јесть хазяїном тој мајстер, котриј підражує остатніх, та і робітники вже тепер звичајно на жалуваньні, а не ділять між собою загальниј здобуток праці. В інших случаях, як наприклад у артільщиків на залізницях, де шче держитьсья громадскій порьадак, бо хазяїна окрім залізнодорожној компанії, між артільщиками не маје, там знов далеко не кожному вільно в артіль вступити, бо правлять за те чималі гроші, навіть до 100 карбованців. Таким робом ці артілі дуже подібні на товариства деяких французьких і німецьких робітників, котрі громадоју заводять собі мајстерску і працюјуть на свїй кошт, але не пријмајуть до себе нікого іншого, як тільки тих, шчо мајуть гроші і внесуть їх у касу товариства. Бідних же людєй і вони, мов правдиві хазяїни, не пријмајуть в товариші, а тільки беруть в најмити за звичајну плату. Таким робом від того, шчо кілька людєй заведуть між собою товариство, шче не маје добра великого, бо не треба шчоб товариство було

одрізнъане, але шчоб мало правдивіј громадскіј поръа-док, т. ј. шчоб кожному було вільно в його вступити.

У жидів хоча не маје правдивого господарського гро-мадського поръадка, але јестъ за те дуже тісниј звязок народниј і релігійниј. Так напр. воно не рідко трапля-јеться, шчо жид хазяјин зобіждаје жида робітника і силује його до праці через міру, але з другого боку знов жиди звичајно пособљають робітникам виходить в мајстрі і дружно піддержујуть жида в боротьбі з ремесником із усякої іншої породи.

У німців-ремесників теж јестъ подібна цьому громад-скість, породна, хоча в меншиј мірі, ніж у жидів.

Шче менше јејі у Льахів-ремесників, котрі живуть на Україні, окрім хіба робітницьких товариств у Львові і інших Галицьких городах, де однако ремесники скла-дајуться найбільше:—з Льахів, Жидів і Українців.

У ремесників-Українців не замітно шче мајже ніја-кої прихільності до громадського упорядкованьня јіх-нього стану. Тим часом хоч не проміж ремесниками, то між дрібними купцями јестъ товариства і на Укра-їні, так напр. між так званими *щетинниками* із *Ра-шовки* Полтавскојі губерніі. Тамошні козаки збирајуть-ся невеличкими громадами в 6—10 чоловік, складајуть свої гроші до купи і гуртом забирајуть товар у куп-ця, потім розходьтаться по селах і виміньујуть тој товар (голки і т. і.) на щетину, пірја і інше, а на-решті збирајуться в назначениј час і роблять між со-бою рахунок.

Так само дуже не рідко і чумаки, перевозъачи велику вагу хліба або іншого товару, складајуть до купи гроші потрібні на розход у часи дороги. 1)

В загалі про життья ремесників на Україні треба сказати, шчо воно буваје дуже різне, але найбільш не добре. Так напр. плотники, котрі приходьять з Калуж-

1) Дивись у *Калачова: Артели в Россіи* стр. 40 і слід.

скої і інших губерній, добувають пересічно от 8—12 карбованців в місяць і певно шчо на ці гроші, особливо коли вони добуваютьсьа більш на вплату податків, та на різні справи вдома, не можна гарно жити. Через те Москвини-плотники і живуть страшенно тісно, по 20 і по 30 чоловік в невеликій горниці і харчуютьсьа дуже погано, звичайно гірше от наших селян.

Одначе шче меншиї заробіток мають іншиї раз робітники в малих жидівських містечках. Так напр. немає довшої роботи і гіршого життьа, ніж підмаїстрам у дрібних кравців, та шевців, котрі обшивають безчисленних факторів, шинкарів, прикашчиків і інших неробочих жидів. В загалі між жидами число правдивих ремесників не велике, може трохи більше одної пятаї часті а усе остатне жидівство рівняєтьсьа як би одному великому хазяїну, котриї користуютьсьа ремесницьким станом, ніби своїм наймитом.

Станьня ремесників Німців в загалі најкращче і дльа хазяїнів і навіть дльа робітників, коли вони теж німці. Це залежить від того, шчо звичайно німці працюють над маїстерствами, котрі шче нові на Україні, так напр. вони машиністи, чавунники, часовшчики і т. д. В самім Кїїві більш 2000 німців на половину ремесників, котрим життьа тамичка тим кращче, шчо жидів в Кїїві шче мало, і деякі ремесла маїже допевно в німецьких руках.

Станьня (не дуже великого числа) ремесничних робітників Ляхів і Українців дуже недобре. Виїти в хазяїни при усюдній боротьбі з Жидами і Німцями, котрі одні одного піддержують, дуже важко: Більша часть городских ремесників заробляє от 10 до 25 карбованців за місяць, але без жадного власного господарства, ні хати, ні ґрунта, на ці гроші маїже жити не можна. Окрім того, чим далі, ремесло все падає, все зменшаєтьсьа і замість його наступає мануфактура і хвабрика. От через шчо певно тепер рімесницькі підмаї-

стрі та ученики на Україні одні з тих льудеј, котрі живуть најгіршим на світі робом. Ми далі дамо до цього кілька прикладів, а теперечка хоча не можемо перелічити усіх ремесел на Україні, шчоб показати, які з їх најголовнішчі ј в яких відносінах вони стојать до числу робітників між собою, випишемо деякі цифри із Југозападнаго Календаря на 1873 рік.¹⁾ В тім Каліндарі јесть тільки список ремесників по городах трох наших губерніј, але по јому дља прикладу, хоч і не дуже певно, можна вирахувати число городских ремесників в усіј Україні:

Губерніја Кијівська²⁾. Подольська. Волинська.

Пікарів і кондіторів	850	588	536
Мјасників (різників)	472	440	317
Ковбасників	105	18	—
Кравців	1697	1341	1249
Швачок і модісток	212	31	50
Шевців	2573	2552	1327
Шаповалів і шльапників	372	140	251
Рукавичників	53	11	36
Кушнірів	393	233	43
Ткачів (в городах) ³⁾	96	136	52
Красильщиків (мальарів)	131	52	?
Пильщиків	264	?	?
Цегельників	384	?	?
Камјанщиків	155	453	?
Плотників	701	455	?
Укривальщиків (кровельщч.)	142	?	?
Столярів	829	510	525

¹⁾ Чубинскій, Календарь Югозападнаго края.

²⁾ Після Кијівської переписі 1874 року деякі з цих чисел повинні бути побільшені. Так напр. в самім Кијіві:

Швачок	1642
Кравців	1995
Шевців	2937

І так далі. Загальне число ремесників і льудеј працююущих над різними промислами в Кијіві, після переписі 19,388.

³⁾ В інших селах Кијівської губерніјі тчуть в усіх сімјах, јак і в Черниговщині, особливо в Радомисльськім повіті, теж і в колоніјі Менонітів в Бердичевськім.

Губернія Київська Подольська. Волинська.

Пічників і штукатурів	576	351	449
Стеколящиків	150	?	?
Ковалів	638	432	314
Сльусарів	216	37	?
Лудильщиків і мідників	386	201	169
Токарів	63	25	108
Оббивальщиків	109	?	?
Шорників і каретників.	691	93	151
Гапчарів	142	?	?
Бондарів	333	399	146
Перепльотчиків	229	50	90
Часівщиків	169	70	86
Ювелірів (золотарів).	135	57	84
Фортеп'янщиків	44	3	?
Різників печаток	11	?	?
Іконників	164	?	?

Усього 13,887 8,707 6,094,вкупі 28,188

Із цього списку видно, що деякі ремесники, особливо в Подольській і Волинській губернії, не занесені в перелічуваньня, так що в загалі в трьох губерніях треба признати певних, а може і поверх 30,000 ремесників тим більше, що тутки не перелічені ремесники деяких містечок більших от інших повітових городів. По цьому рахунку, коли пересічно на губернію візьмемо десять тисяч, то на всю Україну буде їх 100,000 самих ремесників чоловіків, а рахуючи по 5 душ на сім'ю, все льудство, котре живе з ремесла, увесь ремесницький стан матиме 500,000. ¹⁾ На загальне льудство рос. України в 16,000,000 це виїде трохи більше от 3%. Не треба одначе забувати, що це тільки самі городські ремесники,

¹⁾ В Полтавській губернії усіх ремесників, вкупі сільських і місцевих, рівняється 26,352 чоловікам.

Дивись *Труды комиссии по изслѣдованію кустарной промышленности съ Россіи*. Выпускъ I, 1879 г. стр. 35.

В Полтавщині між ремесниками найбільш шевців і колесників. Майже всьуда ремесло і хліборобство по селах ідуть поручь.

окрім котрих ще єсть чимало в селах. Тим часом одначе знајучи, шчо жиди мајже всі живуть по городах і містечках і шчо всіх жидів на Україні біля 1.500,000, ми бачимо, шчо тільки невеличка частина їх працює по ремеслам. Не можна сказати скілько саме із усіх 500,000 льудства ремісничного стану належать до жидів, але ми не новинни дуже помилитись положивши 300,000 або $\frac{1}{3}$ часть всіх жидів, як вже вище казано.

Треба додати ще до цього загального перегляду ремесла на Україні, шчо так як станьня підмајстрів і учеників дуже тьажкє, а ремесла по всьому світу зменшајуться, не тільки в нас, то і не дивно, шчо в Українських городах теперечка число мајстрів рівне числу підмајстрів і учеників взятих вкупі: Із 28,000 нашого списку 14,000 мајстрі, 9,000 підмајстрі, 5,000 ученики. З одного боку ніхто вже охоче не їде в ремесники, шукајучи другого заробітку, з другого ж, при браку ремесничних шкіл і негарнім стані праці наших ремесників вони де далі рішајуться праці, не витримуючи боротьби з заграничним або машинним товаром. Ось чому не дивно, шчо в найбільш освічених і промишленних городах України число ремесників в загалі більше і окрім того знаходиться більш хлопців в науці і підмајстрів на роботі у мајстрів. Так напр. в Одесі в 1875 році усіх ремесників було 7,980 і між ними мајстрів — 2,386, підмајстрів — 4,031, учеників — 1,563 ¹⁾.

Придивляјучись до списків ремесників, як до Одеского, так і до списку Південно-Західнього краю, ми бачимо, шчо по наших городах, як на решті і звичајно, між ремесниками найбільш кравців і шевців. Так напр. між 28,000 ремесниками трьох губерній Київської, Подольської і Волинської кравців біля 4,300 т. ї. більш 15%, а шевців навіть біля 6,500, т. ї. трохи не 25%. В

¹⁾ Хвабрічна статистіка гор. Одеси 1875, стр. 52.

городі Одесі на 7,980 усіх ремесників кравців 785 т. ж. 10%, а шевців 993, шчо рівняється 12,5%. Через те говорючи про життя ремесників на Україні ми найперш і обернемось до льудей працююшчих над цими двома ремеслами. Ось шчо пишуть про їх із Полтави до „Громади“:

„Робітники першого розбору оціх двох ремесел роблять по маістерским хазяїнів, але на своїх харчах. Працюючи щоденно, зімою і у літку, з годинною отдишкою, по 17 годин, швець, середнее, может заробити в місьаць 12 карб. з половиною, то б то рокова його заробітна плата рівняється 150 карб. Справді ж це остатнє число далеко зменьшується, бо не цілий рік іде однаковій заробіток: сливе три місьацьа шчо року в шевців буває *безробітницца*, коли місьачний заробіток зменшається на половину—так шчо справдешній середній роковий заробіток шевця буде 125 карб.

„Роковий заробіток кравців з першого погляду здається далеко більшим, ніж у шевців; середній помісьачний заробіток рівняється 20 карб. 50 копійок, а роковий би то 245 карб. Але в цьому ремеслі і безробітницца буває довше 4—5 місьаців і заробіток зменшається тоді в їх далеко на більшу частину, ніж у шевців: найбільшій тоді заробіток 5—8 карбованців у місьаць, так шчо зробивши розлік, виключивши шче карбованців 10 на деякий расход дльа роботи,—нитки, шовк, світло, триски дльа залізок і інші—получимо, шчо середній роковий заробіток кравця робітника рівняється 165—185 карб.

„Нічого, здається, казати про те, шчо такого заробітку, а особливо в шевців не стає на те, шчоб оплатити різні скарбові і обшческі податки, прохарчувати себе і свою сімју, в котрій самиї дрібязок, шчо не може шче заробити собі і на хліб. Тут рідко коли доведеться побачити старих робітників;—не доживають до старісті, —через те звичајно і діти в сімјах усі малі. Звернути

треба увагу і на те шче, які стоять на базарі ціни на найпотрібнішчиї дльа робітників товар:—хліб, крупу, сіль, вареве і інші, окрім того треба і квартиру наняти і стратити на це 30—35 карбов., треба одержину справити собі і цілій сімї і те усе на один заробіток робітника-чоловіка; жінка ж не має часу: добре, як вона сама впораєтьсьа з дітьми,—обшиїєтьсьа, обпере, нагодує, приглядить, коли дитина заслабне; та чи мало матері роботи в нашій сімї?...

„От як розказував полтавський робітник про те як і шчо вони їдять щоденно: „Купиш собі на базарі один хліб фунтів зо три за 10 копійок, принесеш з дому друбочок солі, та одну цибульку,—от і всьа моја їжа на швтора дні; разів три на тиждень себе поласуєш,—їдеш у трахтир та випєш чаю; це коли компанїєју то виїде копійок на 5. А то купиш, теж разів зо три на тиждень, по маленькому оселедчику,—от наша усьа і їжа і наші ласощі. Горілки виїєш тільки в неділю, або в великій празник, та і то не багато; пїанства в нас не має, та і ні з чого: сливе в кожного у нас је сімја, або на тебе податків багато накладено, або хазяїнові ти винен, коли в нього узав кілька грошеї наперед на яку нужду, шчо најчастішче і буває між нашим братом,—те все треба оплатити... Де тут і за вішчо пити,—нехай пїють ті, шчо нашу кров пїють!“ І справді між тамошніми робітниками пїанства не має; на вулицьах Полтави скоріше можна зустрінути пїаного клубного або банкового діяча, ніж якого спрацьованого, замученого робітника, котрому і је причина залити своје невиводне горе.“

„Умовини на яких нинька становльаьсьа робітники до хазяїнів теж дуже цікаві, каже тої же лист. Коли робітник стає на роботу до хазяїна шче першиї раз і не бравши у нього грошеї на перед, то більш того шчо ніяких умов, особливо ж заведених на бумагу (папір), не буває, окрім звичайних відомих кожному робітнику.

Все діло кінчається на тім, шчо робітнику видається хазяїном рошчотна книжочка, де записується, шчо зробив робітник і скілько видано йому грошей за ту роботу; в тії же книжиці надруковані і ті правила, котрі мусить знати і сповняти робітник в своїх стосунках з хазяїном і навіть його сімюю.

„В тої же час, коли робітник обжився в хазяїна, попався йому в лапи,—зробився його виноватим, от тоді тільки настає настоїлища година умовин, котрі тоді вже і пишуться на папері, стверджуються підписами робітника, хазяїна, а иноді і членами ремесничого уряду: старшини і інших. В тих „умовіях“ подрібно виписано і число довгу хазяїнові і умови, як тої довг уплачувати, і штрафи за всяку провинність робітника: за прогул, недбалість у роботі (цінуєму самим хазяїном), невідбуваньня строку, нешаноба до хазяїна і його сімї, пjanство і інші. За ці всі провинності з робітника по тому умовію покладається одраховувати 10—25 карбов. Інколи в тім договорі пишеться так: то мусить він (робітник), *не доводьа діла до суда, безперечно заплатити* в мою (хазяїна) пользу.

„Окрім от таких „умовіях“ у хазяїнів је шче один роб удержати робітників у своїх неситих руках,—це *стачка*, змова між ними, по котрій ні один хазяїн не приїме до себе робітника, доки цей не представить йому квітка від першого хазяїна, шчо він чоловік шановний, не задира, не пjanецца.

„Закон з свого боку не потурає, не дає потачки робітнику і теж віддає його до рук його грабителів і користників: по *Ремесничому Уставу*, частини котрого надруковані в рошчотних книжках, робітнику забороняється дома в себе вистачати тої самиї товар, який він виробляє у свого хазяїна і продавати його на базарі, або робити на замову. За переступ же цього закона робітник мусить платити штрафу 5—15 карбованців.

„А ось яка харч робітників кравців: У хазьаїна *Цехмістренка* напр. на 25 чоловік робітників на сніданьня дається хліб і *один фунт сала*, або *п'ять невеличких ржавих оселедців*; на обід покладається *сім фунтів м'яса*, так званого 4-го розбора—волових щелепів, обрізків з морди, хр'ящів і плівок—це на боршч, або на јушку; на кашу ж кілька фунтів різних крупів, змішаних з мишачим та крисячим кіз'яком; на вечерю те, шчо зостанеться від обіду. Хліб дається так званиј *двохтижньовиј*, то б то такиј, котриј спечениј вже два тижня тому назад, сухиј як камінь, раз у раз запліснілиј, часом і зовсім гнијучиј.

„Хатки, в котрих роблять робітники, шевці і кравці дуже невеличкі, іноді в підвалі, низенькі, тісні такі, шчо і повернутись нігде, з невеличкими темними вікнами, зімоју без двојних р'ям, з глиньаним або цегловим помостом; сидить у такіј мајстерскіј іноді 25 чоловік. По дејаких хазьаїнах напр. у *Васильєва*, першого швецького мајстра у городі, мајстерска зімоју і не топиться, не диво ж, коли в оціј мајстерскіј на стінах цвілі на палець, стіни аж чорні від неї, по углах і з вікон течуть гнилі патьоки слизі, котрі гнијучи додають шче більше смороду воздуху, котрим дихають там нещасні робітники. *Кравці* теж страждають, але от іншојі причини. Для жіхнього ремесла треба, шчо б завжди топилась піч, де вони гріють залізки для глаженьня роботи. Для цього в жіх по мајстерским окрім варистојі печі або груби постављано шче 2 або 3 залізних пічок, котрі від невиводнього жару роспікаються до шченту; в хаті робиться такиј чад, духота і млость, шчо робітники мусьять завжди мати двері одчинені на двір, звідкіля з густоју пароју jde такиј холод, шчо треба сидіти підобгавши ноги і закутувати жіх в шчо небудь тепле: зверху пече, а знизу холод пројмаје.

„Таке то житетьа робітників у своїх хазьаїнів! Не ліпше ж воно і для тих самостіјних робітників, шчо

живуть дома і працюють мов би то на самих себе, не ліпше від того, що такому окрім нестачі капітала дльа роботи:—різного струмента, як то колодок, терпунів, ножів і іншого в шевців (про швецьку машинну йому і гадати нічого), шчо коштує вже не дешево і у тім разі, коли в нього оце все је — дуже сутяжно боротисьа з більшим капиталом хазьаїна, у котрого і машини і үсе је і котрого скрізь піддержує теперешній господарскій порядок.

„Переходьбачи от батьків до дітеї, от робітників до вчеників, наше оповіданьна стає шче сумнішче. Ремесницькі вченики: — діти від 9 — 15 років, котрі віддані своїми батьками, опікунами, а іноді і сельским сходом до різних хазьаїнів в науку. Не треба покладати, шчо то і справді яка небудь наука, шчо хазьаїні і справді учить дітеї своєму маїстерству, ні! наука іде якось то сама собі: хлопець придивляється як роблять старші. Зпершу ж діти ці служать за попихача, як то кажуть: бігають на базар, у лавки, приглядаяють хазьаїських дітеї, виготовляють де шчо дльа старих робітників, наприклад у шевців сучать дратву, чистьаь струмент і т. і. Дльа цього остатнього діла хазьаїні будить їх далеко раніш, годин за півтори, коли приходьаь робітники з дому,—це як літом, то годин у 3, а зімою у 5 ранку; потім того вони роблять стілько ж годин, скілько і старші робітники; — зовсім неүки чистьаь чоботи і латають дірки, а трохи більші,—літ 12-ти—15-ти вистачаять і справжню роботу. Таким побитом,—страшно і вимовити,—*малі діти працюють шчоденно безугавно по 18 годин, з годинною отдишкою на сніданьна і на обід.* Годують дітеї навіть шче гірше і шче скунішче от великих робітників.

„Одежі дається на один рік кожному хлопцү 2 сорочки і 2 штанів і на 4 роки одна сирьачина. Сорочки ніколи не латаються і не перуться: надівши сорочку і штани хлопця носить їх доти, поки вони не

роспадуться на його тілі, шчо буває як раз через півроку; тоді даються йому други.

„Уся дівора спить в одній хаті, долі, на гнилії та вонючій соломі. У хазяїна *Васильєва*, де, ја казав, маїстерска ніколи, навіть і зімоју не топиться, діти згожуютьсьа крашче ночувати в отїї нетопленїї, холоднїї маїстерскїї, ніж у тїї, сказать би хаті, так ні, у тому јакомусь закутку дльа шченъат, котриј їм дльа спаньня призначениј, де окрім такого ж самого холоду ј мокроти їх живцем їдять блошциці, блохи ј воші, шчо аж кишать там. В тој закуток і на часинку не можна навернутись, так тебе зараз і вкрије ота погань. Постіль же собі діти стельуть долі у маїстерскїї, підстилаючи під себе трохи соломі ј кладучи у голови ослони. Шчоб нагрїтись, вони вкриваютьсьа рьадном з головоју, одним на 4 хлопца ј льагають тїсно, *обїмають один другого руками ј ногами*, мов і справді ті шченъата, від котрих вони не далеко відїшли по всїї обстанові свого житьтя.

Бїрку терплять ці діти від хазяїнів страшеннїју: штовхнути сидьачого за роботоју хлопца з усїєї сили в спину, оперезати його потьагом ремїня в пївмезїнцьа завтовшки, вважається ні за вїшчо. Катуваньня дїтеј доводить їх до калїцтва, а іноді ј до того, шчо вони самі собі смерть заподївають, вїшаютьсьа або шчо.“

Нам дуже жалко, шчо ми не можемо привести усїєї цеї дуже докладної дописі, але ось шче рахунок бариша хазяїнів, із за котрого терплять таку нелюдську муку, не тїлько робїтники, але шче ј малі діти, шчо отдані в невольу певно најчастїшче проти їх власного схочу.

„Рахунок баришу, јакиј мають в Полтаві хазяїни, шевці ј кравці з своїх робїтників і відносина тих баришв до заробочої плати ось јакі:

ПЕРШІ	Звичайна ціна, яко плат. заказч.	Вартість матеріалу.	Плата робітнику.	Варши і $\frac{0}{0}$ їєї проги плати робітника.
1. Виросткові чоботи підвіні	6 карб.	3 карб. —	1 к. 25 к.	1 к. 75 к. —
2. Виросткові пришиви	4 „	1 „ 50 „	1 „ —	1 „ 50 „ —
3. Петербурґск. товару чоботи підвіні.	9 „	5 „ —	1 „ 25 „	2 „ 75 „ —
4. Пришиви такого ж товару.	6 „	2 „ —	1 „ 25 „	2 „ 25 „ —
5. Калоші різного товару	4 — 5 „	1 „ —	1 „ 25 „	1 — 25 до 2 — 25 к. 140
6. Великі чоботи (ботфорти)	10 — 12 „	5 $\frac{1}{2}$ „ —	1 „ 25 „	3 — 25 до 4 — 75 „ 315
7. Черевники (ботинки) жіночі, паньєвкі.	3 $\frac{1}{2}$ 5 „	1 „ —	1 „ 75 „	1 — 25 до 2 — 75 „ 265
8. Черевники (ботинки) чоловічі, паньєвкі.	7 — 8 „	3 „ —	1 „ 25 „	2 — 75 до 3 — 25 „ 240
Середньо 200 $\frac{0}{0}$,				
Найменшиці барши.				
КРАВЦІ.				
1. Суртуґчина або фратча пара суконна.	40 — 60 „	20 — 25 карб.	5 „ 5 $\frac{1}{2}$ „	15 к. 29 $\frac{1}{2}$ к. — 200 $\frac{0}{0}$
2. Окромє суртуґк або фратк	?	?	3 „ 3 $\frac{1}{2}$ „	?
3. Трикова кругла пара	25 — 35 „	15 карб.	4 „ 4 $\frac{1}{2}$ „	6 „ 15 $\frac{1}{2}$ „ — 150
4. Пальго на вагі драпове	35 — 50 „	18 — 25 „	3 $\frac{1}{2}$ „ 4 к.	13 $\frac{1}{2}$ „ 21 „ — 350
5. Пальго літньє	12 — 20 „	5 — 10 „	2 „ —	5 „ — 350
6. Пуджак	12 — 18 „	5 — 8 „	2 „ —	5 „ — 250
7. Штани різного матеріалу.	9 — 17 „	5 — 10 „	1 „ —	3 „ — 300
8. Жікети різного матеріалу.	4 — 6 „	1 $\frac{1}{2}$ 2 „	1 „ —	3 „ — 150
Середньо 250 $\frac{0}{0}$,				

„Пам'ятаючи, шчо середній заробіток шевця рівняється 125 карбованцям, а кравця 175 карбованцям, то треба тільки першу суму помножити на 2, а другу на $2^{1/2}$, шчоб мати певний бариш хазяїна з праці кожного його робітника. $125 \times 2 = 250$, це визначає, шчо кожний швець добуває хазяїнові чистих 250 карбов. річно. Здобуток от найма кравців-робітників шче більшиї: $175 \times 2^{1/2} = 437^{1/2}$ карбов. з кожного чоловіка річно. Це визначає, шчо такиї маїстер, як напр. Цехмістренко, котриї держить 25 робітників і морить їх голодом, маїє біля 12,000 карбованців шчорочнього чистого добутку.“

Але час вже нам покинути Полтаву і подивитись, чи не краще живеться українець-ремеснику в інших частинах нашої землі, напр. на заході, блище до європейської освіти і волі. Тим часом ось шчо пишуть із *Комарна в Галичині* про заробітки тамошніх ткачів-самостійних хазяїнів. ¹⁾ Ось який заробіток і який видаток, рахуючи дуже бідно і на малу сім'ю, маїє тамошній ткач: „Тої ткач, шчо о нїм бесїда маїє своєю хату і коло неї є чверть морга ($\frac{1}{8}$ десятини) ґрунта. Належить отже до так званих халупників (безпольних). Його родина складається з трох осіб, т. ї. його самого, жінки і доньки. Ми говорили з ним де о чім і їа просив його, шчоб він вирахував, кїлько би йому треба на їду на рік дльа всієї родини, на одїж і т. д., а кїлько знов маїє доходів. Подаїю тої обрахунок. Треба ту завважати, шчо розходи рахуються ту — не кїлько він видає, а кїлько йому здається доконечним, шчоб жити,—а доходи розумїється дієно його.

„Видаток на їду дльа трох осіб на тиждень:

¹⁾ *Дзвін*. Галицько-Українська збірка, 1878. стр. 269.

2 гарці жита на хліб—1 гарнець по 20 крайцерів (15 копійок).	40	кр. (30 к.)
1 чвертка бульби (картошки).	60	„ (45 „)
1 гарнець пшениці на підбивку.	30	„ (22 ¹ / ₂)
2 кварта білої муки (борошна) по 10 кр. (7 ¹ / ₂ к.).	20	„ (15 „)
3 кварта круп, по 8 кр. (6 к.) кварта.	24	„ (18 „)
¹ / ₂ топки солі	6	„ (4 ¹ / ₂)
На омасту (сало або олїа).	15	„ (12 „)
1 гарнець молока.	12	„ (9 „)
4 в'язанці дров (3 літом, 6 зімоју) по 8 кр. (6).	32	„ (24 „)
<hr/>		
Разом прожиток тижневї трох осіб 2 гульд. 39 кр.	(1 кр. 80 к.)	
Що виносить на одного по середині 80 кр.	(— „ 60 „)	

Одіж дльа трох осіб на рік:

А) дльа чоловіка.

1 сорочка (2 сорочки на 2 роки)	1 г. 20	кр. (90 к.)
1 нагавиці (двоје теж на 2 роки)	— „ 40	„ (30 „)
Чоботи (нові чоботи 4 г., підшитїє 2 г., на 2 роки).	3 „ —	„ (2крб.25к.)
Опанча, кабат (свита).	3 „ —	„ (2крб.25к.)
Канельух (за 60 кр. на 3 роки)	— „ 20	„ (15 к.)
Шапка (за 1 г. 60 кр. на 4 рока). — „ 40	„ (30 „)	
<hr/>		
Одіж на чоловіка річно	8 г. 28	кр. (6крб.21к.)

В) дльа жінки.

2 сорочці (по 1 г. 20 кр.).	2 г. 40	кр. (1крб.80 коп.)
2 спідниці (одна недільна 2р., дру- га 1 г. 20 к.).	3 „ 20	„ (2 „ 40 „)
Чобочи (з підшитям на 2 роки).	2 „ 50	„ (1 „ 87 ¹ / ₂ „)
2 запасці (фартушки).	1 „ 20	„ (— „ 90 „)
3 хустини (по 30 кр.).	— „ 90	„ (— „ 67 ¹ / ₂ „)
Хустка зімова (нова 4 г., на 2 роки)	2 „ —	„ (1 „ 50 „)
Кабат	2 „ —	„ (1 „ 50 „)
На зіму кожух (јубка)	3 „ —	„ (2 „ 25 „)
<hr/>		
Одіж на одну жінку річно.	17 „ 20	„ (12крб.90 коп.)
На дві жінки виносить.	34 „ 40	„ (25крб.80 коп.)
<hr/>		
За рік одіж дльа трох осіб.	42 „ 68	„ (32крб. 1 коп.)
За рік їда дльа трох осіб.	124 „ 28	„ (93крб.21 коп.)

Окрім того ще інших видатків:

Податок, 3 г. 90 кр. ґрунтові, до того шальварок 3 дні=90 кр. і вароботкові 30 кр.	5 г. 20 кр. (3 к. 90 коп.)
Горілка на тиждень по 10 кр.	5 „ 20 „ (3 „ 90 „)
Тьутьун тижнево на 12	6 „ 24 „ (4 „ 68 „)
Світло, на ціле літо за 20 кр., на віму по 2 кр. денно (зіма триває 5 місяців)	3 „ — „ (2 „ 25 „)
Горшки	— „ 50 „ (— „ 37 1/2 „)
Соломи п'ять околотів по 10 кр.	— „ 50 „ (— „ 37 1/2 „)
Вапна	— „ 40 „ (— „ 30 „)

Разом 21 г. 14к.(15 к. 80коп.)

Всіх видатків на три особи: 124·28+42·68+21·14 виходить 188 г. 10 кр., а додаючи до того ще видатки на різні дрібниці, направи і т. і., котрих тут всіх ви- числьвати ані не можна, ані не треба, візьмем по 12 г. річно, то одержимо цілих 200 гульденів або 150 кар- бованців.

Із цього рахунку ми добре бачимо, шчо харчі у Ко- марн'янских ткачів маіже такі самі, як і в наших льу- деї, тільки горілка коштує звичајно нашим більш 3 карб. 90 коп. у рік. Найбільша різниця виходить на одежі. У нас в південній Україні чоловік, котриј живе не дуже бідно, ніколи не можеть одягтись за 6 карбованців у рік, а це рахунок заможнього ткача, або такого, јаким би ткач бажав бути. Певно, шчо јому дља того треба видати маіже тричі стілько грошей. Тим часом розумі- јеться, шчо ткачеві і потрібно менш одежі, особливо чобіт і теплої одежі, ніж хліборобові, або чумакові. Та ј на решті јакі ті достатки, шчо *бажав* мати ткач? „*Півтораста карбованців!*“ Јака нуждена купа на вдер- жаньна трох осіб через цілиј рік. Тільки п'ятдесјат карбованців бажає одна особа річно на јіду, убори і на всякі пријемності житьга сього! Ј јака ж то јіда? Така шчо не вмерти з голоду. Вся страва не смачна,

бо всього омасти їде на три особи річно тільки за 7 г. 80 кр., т. ї. на одну особу денно менше $\frac{1}{2}$ крајцарья або річно 1 г. 80 кр. (1 карб. 35 к.), за шчо мож купити в Галиччині 5 ф. солонини або сала.

Јака ж та одїж? Така, шчоб голиї не ходив. А јакї приємностї житья? Нїјакїх. Розрахуємо ж јого доходи: Заробити може двома верстатами (працьують усі троје: двоје робить, одно суче цївки), коли је робота ј најліпше платять,—најбільше 2 г. 40 кр. (1 к. 80 коп.) на тиждень, а коли гірше платять, то 2 г., 1 г. 80 кр., а навить 1 г. 20 (1 к. 50 коп.—90 коп.), шчо визначає најменшиї денниї заробіток 20 кр. (15 коп.), а найбільшиї 40 кр. (30 коп.) Најбільшиї тижневиї заробіток 1 карб. 80 коп. трапляєтьсьа рїдко, а најчастїшче меншиї біля 1 карб. 20 коп.

Јак би, приїем, ткач заробляв шчо тижня 2 г. 40 кр., то на цїлиї рік заробляв би $2 \cdot 40 \times 49$ (3 тижня випадає на свята без недїль) = 117 г. 60 кр. найбільша сума зарїбку. Порївнявши жеї з вишче обрахованими конешними расходами, побачимо, шчо хоч би кожниї тиждень був јак најліпшиї, то все таки було б недобору 84 г. 40 кр. (63 к. 30 коп.) Це најменша купа недобору — і јак бачите вона тільки трохи менша від половини всеї бажаної, доконче потрібної купи.

За најгіршиї заробіток візьмемо 1 г. 50 кр. (1 кар. $12\frac{1}{2}$ коп.) Виходить на рік $1 \cdot 50 \times 49 = 73$ г. 50 кр. Недобору буде $200 - 73 \cdot 50 = 126 \cdot 50$: Це визначає, шчо найбільша купа недобору два раза більша ніж увесь річниї доход. З відки ж, запитаєте, бере він на тої недобір? Трошки з свого города, трошки з того, шчо в літі заробить дешчо більше на жнивах, а більше ні відки. Розумїєсьа, шчо недобір так і лишаєсьа дуже великиї і тому вже нічого порадити:—мусьать голодувати. А коли вже дуже притисне, то мусьать продавати грунт, јакїї хто шче маје. То звичаїно ј дієсьа.“

Тим часом може хто нам відповідає, шчо не треба по життьбу ткача судити в загалі про життьба робітників, бо звісно, шчо ткачі маґже усюде одни із најнешчастливішчих льюдеґ і тому не дивно шчо ј в Галичині јіх доля така недобра. Візьмемо ж дља відповіді заробітки ј життьба робітника із великого міста, належашчого до того розбору працьуюшчих льюдеґ, плата котрим највишча. Ось шчо пишуть про Львівского наборщика (зецера), з його власних слів: ¹⁾

„Ја чоловік жонатіј, у мене четверо дрібних дітеґ, —значить,—родина складаєтьсґа з 6 голів. Працьую при одніј з тутешніх шчоденних газет, шчо в нас уважаєсґа стосунково најліпшим зарібком. Дохід мій кожного робочого тижня (6 робочих днів, працьуючи шчо день рано від 8—12 і з полудня від 1—7 години) виносить в тиждень 16 г. 36 кр. (12 карб. 27 коп.) (Така плата ј десьяти-годинніј день добуті тьяжкими змовами 1871—72 років). За рік (49 робочих тижнів) плата цґа чинить купу 801 г. 83 кр. (601 карб. 40 коп.), або коли розрахуємо јеґі на ціліј рік, то випаде, шчо *на життьба своје ј својеґі родини заробљаје наборщик тижнево 15 г. 42 кр. (12 карб. 31 коп.)* Коли б сказати про такиј заробок сельскому робітникові,—він би здивувавсґа ј певно би сказав, шчо, маґ він такиј заробок на тиждень, не потребував би нічим журитисґ до суду-віку. Але тут діло маґсґа зовсім не так. Погльаньмо лишень на спис видатків тижневих на життьба ј помешканьня, то ј побачимо, шчо цґа велика купа зарібку лиш на око велика, а на ділі јїґ відповідають шче більші потріби.“

Видатки тижньові нашого наборщика обраховані середніми цифрами ось јакі:

¹⁾ *Молот*. Галицька-Україґнска збірка. Львів, 1878, стр. 144.

Забеспеченъе в товаристві	— г. 79 кр. (60 коп.)
Помешканья я податок містовиј	3 „ 15 „ (2 к. 37)
Виживленья родини злож. з 6 люд.	8 „ 40 „ (6 „ 30)
Для хлопца на шкільні потреби	— „ 50 „ (— „ 37 ¹ / ₂)
На одж для 6 осіб тижнево	2 „ 50 „ (1 „ 87 ¹ / ₂)
На тьутун, пиво, горілку я пр.	— „ 48 „ (— „ 36)
На домові видатки, на солону, горш- ки, посуду я т. д.	— „ 30 „ (— „ 22 ¹ / ₂)
Для усїеї родини на пранья, шитья, латанья	1 „ 55 „ (1 „ 15)
На дрібні надзвичайні видатки	— „ 10 „ (— „ 7 ¹ / ₂)

Разом коштує 6 осіб на тиждень. 17 г. 77 кр. (13 к. 32 к.)

Одна особа пересічно 2 г. 96 кр. Як бачимо, *купа видатків о 2 г. 35 (1 к. 79 к.) переходить купу тижневого доходу*. Осъ вам і велика плата! Може хто небудь скажеть, шчо видатки пораховані занадто широко? Тому відкажемо, шчо ві Львові житья дуже дороге: фунт мьяса коштує 28 крајцарів (21 коп.); хліб (на 6 людин, хоч і малих овсім недостаточниј), 20 кр. (15 коп.), фунт борошна пшеничного 12 кр. (9 коп.) і т. д. Не треба забувати, шчо такі доходи, як наш наборщик, побирає зовсім не більша часть наборщиків, а ледве 40%. Шчо ж мають ребити ті, шчо заробляють по 12, 10, 8 гульденів (9, 7¹/₂, 6 карб.) тижнево, а де в котрі робочі тижні я зовсім не можуть знайти роботи, — або я такі, шчо через іншиј рік роблять тільки 3—4 місяці? Шчо ж мају казати, говорить далі наш наборщик, на звичайну балаканку, шчі-ді наборщики напротів усіх других робітників мають великиј заробіток? Шчо други робітники заробляють шче менше, тому не перечу, але для наборщиків це не втіха, бо я їх заробок, хоч може я більшиј, не вистачає на житья, як то кожниј побачить з мого обрахунку.“

Ми б могли дати шче багато прикладів гіркого життя ремесників на Україні, починаючи от најбідніших в захованих по закутках сельских громадах і кін-

чаючи іншими із городських робітників, котрі на подіб'я Львівського наборщика, добувають заробочу плату, на першій погляд доволі велику. Тим часом нам не можна занадто продовжати нашу розмову і нам шче треба дати відповідь на питаньня, котре мабуть не одному із наших читачів навернулось на ум:

Чому на Україні, особливо, де між ремесниками шче і досі більша половина самостійні хазяїни, їхній заробіток такий малий? Певно, шчо тутки це залежить не від цехів, або інших притискујущих упорядкованій ремесла, бо їх маїже позничтожено, але от ширших і загальнііших резонів. Окрім того, цехові порьядки недобрі тільки дльа робітників, а хазяїнам навіть пособляють. Тим же часом тепер гидко жити не тільки наймитам, а і дрібним маїстрам. Найголовнішчим резоном цьому єсть те, шчо в теперешні часи ремесло дрібне стає маїже овсім непотрібним, бо замість його народивсьа іншій порьядок, при котрому кожна працьа їде далеко спорішче. Цей новій порьядок починається з мануфактури і чим далі усе більш переходить у хвабрику. Ремесло гине не через шчо інше, як через те, шчо чоловік один, або вдвох чи втрох не может витримувати боротьби з громадоју льудеї. Між ремеслом і мануфактуроју єсть најгірша і најголовнішча різниця та, шчо в ремеслі трохи поділу праці і кожен робітник повинен жеї усьу робити сам своїми руками, або тільки при помочі занадто простих струментів. При мануфактурі працьа вже подільана між громадоју льудеї і хоча звичаїно кожен з їх так само шче робить руками або дуже простим струментом, але раз у раз одну маленьку частину якої праці і через те привчається робити жеї дуже гарно і дуже швидко. Вдруге знов мануфактура может користуватись, при жеї величезні і капіталі такими річьми, котрі дльа дрібного маїстра раз у раз би zostались без приступу, так напр. хазяїн мануфактури, мајучи в своїм роспорьядку цілу громаду

робітників, можуть збудувати великий будинок для свого заводу, добути весь потрібний струмент і матеріал. Таким робом не важко зрозуміти, чому в боротьбі з ремеслом послідне слово повинно зостатись за мануфактурою, або в загалі за кожною подільаною і громадською працею.

V.

Поділ праці і мануфактура на Україні.

З початку життя людського, поки ще кожна праця була проста і невелика, то кожен чоловік міг її робити сам один, не зашитуючи помочі в других людей. Окрім того, перше люди жили осібно один од одного і мали менше між собою відносин. Тим часом незабаром стали траплятись такі праці, котрі, хоч ще дуже прості, але все ж не можуть бути зроблені одним чоловіком, а безпрерінно потребують помочі других людей. Так напр. хоча один чоловік і может зрубати найбільше дерево, але перетаскати його з одного міста на друге мігтимуть тільки кілька людей, узавшись вкупі до роботи. Знов один чоловік не может греблю загатити, бо поки він кидатиме землю, а вода розмиватиме все, шчо він наробить. І для цього певно треба приложити працю хоч невеличкої громади людей. І так само для кожної іншої великої і тяжкої праці, котра бажає багато сили, хоча б вона і була найпростішча. От через шчо люди вже в дуже давню старовину почали робити великими громадами вкупі. Так напр. величезні Єгипетські піраміди, котрим біля 6000 років, як вони збудовані, потребували праці тисяч, або може і десятків тисяч робітників. Так само і великі канали,

по котрим в старі віки проводили воду; храми, дворці і інші великі будинки. Це певно визначає, шчо льуде почали працьувати громадами з початку через те, шчо робота була занадто тьажка дльа одного.

Але швидко до цього резона громадскої праці, або *кооперації*, як жеї зовуть звичајно, прибавивсья і други. Інша працьа, хоч не дуже тьажка дльа сили чоловіка, зате дуже *складна*, потребує дуже багато різних дрібних праць, котрим усім навчитись одному чоловікові не легко, або котрі всі навіть не можуть на однім і тім же місті быть зроблені. Через те вже в дуже старі часи, де які роботи, дуже тонкі, або котрим вчившись треба було багато часу потерьати, робились не всіма, а тільки деякими із льудеј. Так напр. ми вже казали, шчо дльа виробки оружья були осібні мајстерскі, в котрих у часи Римлян, а упіслья і при Карлі Великім сходилось навіть по кілька сот робітників, котрі кожний знав своје осібне діло. Так само навіть у старих Галлів, батьків теперешніх французів, були великі ганчарні мајстерскі, як то видко по останкам жіхнього города *Бібракта*.

Тим часом одначе ні старі часи, ні середні віка шче не були правдивим часом великої громадської праці і поділу жеї. В городах Бельгії і Голландії, правда, вже в XIII віку ткачі робили по кілька десьатків і навіть сотень в купі, але все ж вони робили шче дуже простим струментом і кожен сам робив усьу працьу от початку до кіньця. Певно, шчо було користніше будовати один будинок на сто верстатів, ніж дльа кожного один малий і оце тільки і було, в купі з потрібю догляду, најголовнішчим резонем громадскості праці. Але де далі, тим громадська працьа стала пријмати іншиј характер. На перше місто виступила тонкість та складність праці і через неї поділ жеї між робітниками, де далі, тим дрібнішчиј. Кожен розуміє, яка страшена одліка теперешнього от прежнього порьядку, коли

наприклад один і той же робітник і руду копав і залізо витоплював і плуг із його ковав. Теперечка ж така дрібниця, як булавка, проходить не менш як через руки 18 робітників. Один тьagne дрот, другий його ріже, третій обточує, четвертий скручує головку і т. д.

На шчо ж, спитаєте, такий дрібний поділ праці? Жака користь з того? Певно, шчо от того користь дльа хазьяїна јесть та, шчо робітник, призвичајујучись до однојі јакојі праці, котру він робить цілісінькіј вік, починаје јејі робити дуже швидко ј, не наче машина, раз у раз однаково. От цього швидкість праці страшенно росте, а через нејі ј бариші хазьяїна. Але робітникові такий дрібний поділ праці багато шкодить: кожна робота, јака б вона не була легка, усе ж можеть зашкодити здоровју, коли вона раз у раз робитьсьа та сама, без жаднојі одміни. Знов робітник тільки ј знајучи цілісінькіј вік працьувати над одноју заученоју роботоју, звичајно дуже простоју, одвикаје думати про своју працьу, починаје робити сам не наче струмент јакиј, і в загалі одуріваје. Најголовнішче ж лихо робітникам це те, шчо знајучи тільки одну дрібну частину јакого мајстерства (напр. *дзигари* проходять мајже сотнью рук), а не все мајстерство, вони страшенно рішајутьсьа всьакојі самостійності напроти хазьяїна. Не важко зрозуміти, шчо потреба в робітниках, котрі тільки ј знајуть одну дуже просту роботу, напр. насажујуть головки на булавки, не можеть бути занадто великоју дльа хазьяїна. За короткиј час він можеть задовольнити јејі при помічі інших робітників, а тих, шчо з ним не згожујутьсьа, лишити без жадного заробітку. От через шчо хазьяїни ј мајуть міжливість при дуже дрібнім поділі шче більше зобіждати робітників малоју платоју ј тьажкоју працеју, в певній надїі, шчо ті јїх не покинуть, бојучись загубити остатній шматок хліба.

Таким робом дуже дрібний поділ праці стаје одним із резонів шче гіршојі неволі праці під капіталом. Воно

зводиться на те, шчо подібно тому, як содержать коров дльа молока або бджол дльа меду, при великій мануфактурі содержать робітників, кожного дльа звісної роботи, котру од його правльять безпремінно, без чого йому ј жити не дають. На решті виходить трохи не бајдуже, в якім стані живе тој робітник: чи зветьсьа він невільником, чи кріпосним, чи вільним робітником. В загалі він усе не шчо інше, як невільник јакојі небудь однојі праці, котра вже јому обридла до того, шчо він і дивитись на нејі не хоче, але без котројі він не маје жаднојі іншојі міжливості прожити сам і з сімјоу.

Через те всьуде станьня робітників на заводах, мануфактурах і т. и. буваје гірше, ніж навіть у ремесників. В старі віки заводскі робітники були звичајно невільники, в середні—кріпостні. У нові ж часи поділ праці знов закріпостив мануфактурних робітників. Јакиј же вплив маје мануфактура на загалне житьтља льудеј, котрі при ній працьујуть? Не важко зрозуміти, шчо мануфактури або такі заводи, де всьу працьу робльять льуде власними руками, де машиннојі сили шче дуже трохи, в загалі мајуть такиј вплив, шчо льудство тојі сторони швидко більшаје. Робитьсьа це затим, шчо ј дльа капітала користно мати багацько робітників, бо кожний із јіх робить і даје јому здобуток, котриј він шче не вміје дістати іншим способом, т. ј. при помочі машин. Але шчо з того, шчо льудство більшаје під впливом мануфактури? Јаке житьтља тих льудеј? јаке јіхње здоровья? чи довгий јіх вік? Про це капіталістові бајдуже, аби кожний робітник за кілька молодих років свого житьтља приніс јому міжливо більшиј бариш, а потім нехај і гине, не доживши половини віка, аби тільки на своје місто молодих підростків поставив. Через те де далі капіталісти гірше силујуть жінок і дітеј до праці, шчо б і вони дурно хльба на јіли, шчо б і з јіх видушити здобуток дльа капітала.

Цеј порьадок дрібногo поділу праці або мануфактури

найбільш панував в західній Європі от початку XVI-го до кінця XVIII-го віка, коли під впливом будованьня машин і їх загального прикладу до праці, в упорядкованьню жеї пројавились нові і чималі зміни.

Одно із найперших здобувань, котре перејшло із ремесла на мануфактуру, це тканьня, і притому особливо тканьня сукна, а не полотна. Ми вже говорили, шчо суконні мануфактури в Фландрії дуже давні. Тим часом в Англії навіть в XVII-му віку ткачі самі працювали кожний осібно в себе в хаті, а продавали сукно на свії власній кошт в нарочито дльа того упорядкованих *громадских складах*. Але швидко по троху переверелось вже на те, шчо льуде працювали, хоч шче і в дома, але вже на користь хазьаїна вовни, або скупшчика сукнам. На тім воно шче і лишилось в деґаких сторонах, але в загалі пішло далі. Як придумали нові верстати, крапчі і дорошчі (напр. Жакарівські), то вже особисті ткачі не мали з чоґо їх завести і не могли витримувати боротьби з тими великими хазьаїнами, котрі їх позаводили. Вони присилувані були кидати ремесло в власній хаті і најматись робітниками на мануфактурі капіталіста. Через те звичаїно не тільки в Англії, в Німеччині, а навіть і в Московщині ткачі працюють вже не в себе в дома, а в осібних будинках, суконних чи баволньаних мануфактурах, певно на користь хазьаїна, от котрого дістають тільки заробітнью плату.

Так само як з ткачами сукна, стало і з іншими, особливо від того часу, як замість полотна в західній Європі найбільш стали носити баволну. Чому так, зрозуміти не важко. Баволну треба закупльати із далека і великими партіями і певно цьоґо дрібній ткач робити не можеть. Не інакше воно буває і з іншими ремеслами. Перелічувати їх ми не можемо, скажемо тільки, шчо в загалі чим більш ремесло залежало от матерјалу і от великої, але простої роботи, тим більш воно із рук самостійних робітників перејшло до хазьаїнів, т. і. капіта-

лістів. З другого боку ті ремесла, де праця дуже тонка і тьажка і маіже вса сила в цій праці, а не в матеріалі, такі ремесла шче іноді і zostались в руках самостійних робітників. Це особливо замітно в тих із робітників, котрі стоять на перехідній ступні між звичайними ремесниками і артистами, напр. скульпторами, живописцями і т. і.

Відколи саме і яким робом почалась мануфактурна праця на Україні, допевна сказати не легко. Ми бачили, шчо вже починаючи з XVI-го віка ремесла в Українських городах дішли чималого розвитку, але не можна того самого додати про мануфактуру, бо навіть і досі багато де в чім українці задовольняються тим, шчо виробляється в власних малих сельських господарствах, або закупляють у Москвинів різний товар готовим по ярмаркам, котрі привозять його з Московщини, або в Жидів, котрі добувають його з Польщі та Цісарщини. Це најголовнішчі землі, котрі посилають на Україну річі здобуваємi мануфактурноіу працеіу, але про ці відносини говоритимемо в іншому місті, в розмові про торгівлю.

Тоі невеличкіі зрост мануфактури, якіі тепер єсть на Україні, повинно бути, почавсь від кінцьа XVII-го віка і початку XVIII-го, найбільш під впливом розвитку мануфактури в Московщині. Де яка мануфактурна праця, хоча шче і доволі по дрібному, робилась на Московщині і перед Петром I-м, так напр. город Архангельск навіть вивозив чимало сукна в другій половині XVII-го віка, ¹⁾ але все ж правдивіі початок великого здобутку і поділу праці і тамичка почавсь під впливом Петра I-го, котріі, упорядкувавши заводи на кошт уряду, після того передавав їх приватним властивцям, на деяких условіях, напр. шчооб завод поставльав стілько то здобутку в казну по такій то ціні і т. д. Таким робом почались великі гірні заводи Демидова і інші ма-

1) Де *Ливрон* Статист. описаніе Россійск. Импер., стр. 118.

нуфактури, напр. суконні. Звичајно передавались із казни приватним властивцѣм не тілько заводи, а і приписані до їх льуде, котрі вже не повинні були працьувати над хлїбом, але за деякі, дуже малі, гроші, робити на заводах на користь їхнів властивцїв. Льуде ці звались посесіјними дльа одліки їх од кріпостних. Тих льудеј було в Россіјі у часи скасуваньнѣ паншчини, в 1861 році, більа 200.000. ¹⁾ Далеко більша частина належала до гірних заводів на Уралі, але були і на папірних заводах і ще більш на суконних, між іншими на великім суконнім заводі Јусупових в Рьашках Полтавскојі губ. Посесіјні льуде звичајно не лічили себе за панських обовязанних робити, за скілько прикажуть, навіть і дурно, але памьбатајучи, шчо вони були казенні, вони лічили себе вільними і чимало разів бунтовались. Певно, шчо за ті бунти їх страшенно карали і батогами і посылкоју у Сїбір. Тілько, здаєтьсѣ, самим Казанським суконщикам потрапилось добути волі трохи раніј скасуваньнѣ паншчини (1849 р.), ²⁾ післѣ мајже 100 років проханьнѣ і бунтів. Остатні ж ослобонились от ціјеј двічі неправдивојі неволі тілько в 1861-му році.

Тим часом, як в Московщині, так і на Украјіні, окрім посесіјних, були і приватні мануфактури різних властивцїв, на котрих працьували їхні кріпостні льуде. Деякі із панів на Украјіні навіть дуже льубили заводити різні мануфактури, напр. мебельні, коверні, і т. і., котрі хоч не повсїгда давали великіј бариш, але лічились за пројаву багацтва і просвіти власнивцѣа. Далі в нашій стороні најголовнішчіј вплив стали мати і досі мајуть сахарні і винокурні, про котрі говоритимемо при великім здобутку на хвабриках при помочі машин.

Переходьачи до почастного розбору мануфактурних здобутків на Украјіні, ми наперед усього мусимо при-

1) Семевскіј, Посесіјні крестьане, Вістн. Европ., 1878, 10 і 11 №.

2) *Пероіј шаг.* Казанска збірка, 1875.

знатись, шчо дуже не легко допевно одрізнити мануфактуру от ремесла з одного боку і от великого хвабричного здобутку з другого. Через те ми зарані про-симо вибачити нам ці помилки, котрих певно буде чимало. Дивлячись по річам, над котрими працьують льуде, ми можемо розрізнити мануфактуру на три відділа: 1) Здобуток і обробліньа річеї із неорганічної, нежи-воїї природи, 2) Працьа над річьми добутими із царства рослин і 3) Обробліньа здобутків житїтьа твареї.

Між здобутками з неорганічної природи, або так зва-ного мінерального царства, в Україні на першому місті треба поставити здобуток *солі*. В Россії в загалі сіль знаходьать в трох різних пројавах: 1) під видом камньа-ноїї солі в землі, найбільш на Уралі біля *Ілецкої зашчи-ти*; там по прикладному рахунку єсть не менше 74 мілі-ярдів пудів солі в землі. 2) Під видом сольаних кльучів, із котрих сіль виварьують. Такі кльучі єсть і на Ук-раїні, найбільш в Харківщині біля Славянска і в Катеринославщині біля Бахмута. 3) В великих сольаних озерах або Ліманах напр. в Криму і Херсонщині під Одесом в *Куяльницькім* лімані і інших. 1) Не дивля-чись на величезні запаси солі в Россії, здобуток жеї та-киї малиї, шчо не задовольняєть потреби не тільки дльа худоби, но навіть дльа льудеї. Найголовнішчі резони тому, окрім загального браку господарского руху, це дуже високиї акциз на сіль і недостача гарних шляхів к тим містам, де знаходиться сіль. Загальнії здобуток солі на усю Россію в 1874 році був 44,000,000 пудів і із тих на Україні в губерньах Таврической, Хер-сонській, Харьківській і Катеринославській добуто більше 18,000,000 пудів, т. ј. трохи не половина. В Галиччині теж здобуваєтьсьа більше 8,400,000 пудів солі, 2) але найголовнішчим робом в польській жеї часті в копаль-

1) *Де Ливрон* I. с., стр. 116.

Жежегоднік міністерства фінансів, стр. 360, 1875.

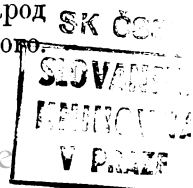
2) *E. Reclus, Géographie* III, стр. 404.

нях кам'яної солі під *Величкою* і *Божнею*. З другого боку Карпатів одначе в Угорщині найбільш добувають-ся солі в *Мармарошському* комітату, льудство котрого українске. Тамичка, та і в інших містах в копальнях працюють найбільш гірні Українці із Бескидів т. ј. Гуцули, Бојки і др. Кам'яна сіль пролягає під земле-ју і далі на південь в Буковині і Волощині, але тамичка јејі шче мало здобувають.

Ми не будемо казати про лихе життья і безчисленні нещастья, котрі трапляються через обвали та зальтя водоју в великих копальнях Велички і Бохні. Велика частина јіх теперечка до решту завалилась, так не добре вони були впорядковані. Тим часом копальні ці не належать до України і про јіх за остатні роки багато писано. Звернемо крашче нашу увагу на життья робітників, про котрих мајже нічого не знають, тих робітників, котрі добувають сіль із сольаних озер біля Одеси. Життья тих робітників, звичајно Чернигівців і Харківців, котрих контора компанії здобуваюшчої сіль најмаје од себе сама, в загалі доволі порядне, але тих робітників менша частина. Најбільш виволочка і ломка солі відається з підраду артельшчикам за 25—28 карб. за погонну сажінь. Один артільщик може виволоти 10—12 сажнів. Артельщик сам від себе најмаје робочих і з ними рошчитується. По контрахту з компанією артельщик мусить збудовати дерев'яний балаган, котриј після работ дістається конторі озер. Таким робом підрадчик маје чималі затрати і через це він вигадује, як би најдешевше наньнати робітників і јіх обдурити, шчо б самому не лишитись з убитком. І справді робітники часом тікають навіть без вісті, побачивши, шчо вони можуть заробити не більш карбованцьа на сажені. Тим часом і артільщик не баришује багато, хоча при тіј платі, котру він дістаје, і міг би забаришувати от 3 до 4 карбованців на сажні. Але по контрахту контора маје право перегонити артельщиків з

одного міста на друге. В іднім напр. місті артільщик почне вже ламати сіль, понаймає робітників, а тут контора каже йому, шчо в цьому місті або не вигодно, або не можна ламати солі, і показує йому друге місто. Артільщик переходить на друге місто, а перші видатки пропадають, бо він дістає плату за погонній сажінь складений в бугор. Та і в загалі контора пишеь контракти так, шчо б тримати підрядчиків допевно в своїх руках. Артільщики наймають завше поденних робітників і платять їм по 80 коп. до 4 карб., шчо днѣа чоловікам, і от 35—50 коп. жінкам, котрі при виволочці промивають сіль і поливають бугри водою. Ці поденні робітники бувають найбільш із тої голоти, шчо бродить по Одесу і ночує на вулицях, то по Одеських *мінах* (печерях в кам'яних горах), та інших закутках. Чим більш је такого народу, тим підрядчики гірш принижують поденну плату.

Підрядчик звичајно харчує своїх робітників в набор і в набор же дає їм і горілку. Контора і сама наймає дльа ломки солі поденних робітників по тіј саміј ціні, шчо і підрядчики і розшчитує їх по суботам. За дльа того, ніби то шчо б в недіљу робітники не пропили усього заробленого, та післѣа не сиділи голодні, контора видає по 6 марок, кожна по 30 коп. За ці марки робітник обідає в озерних маркитантів, а маркитант доставляє марки у контору, де йому видають за їх гроші. Харч у маркитантів поганиј: не свіжиј. Боршч з мнѣасом по 8 коп. порція, каша з салом по 7 коп., чарка горілки по 6 копіјок. Хліб копіјкою дорошче городских цін. Маркитанти купують теж стару одежу, чоботи і продають це все робітникам втроје, вчетверо дорошче, ніж самі платили. Одно слово поденні робітники на сольаних озерах заразом висисаютьсьѣа трома різними породами пѣавок: членами компанії, підрядчиками, маркитантами. Вони најбездољнішчиј народ на світі. У їх ні роду, ні плоду, ні образа чоловічого.

Страшенна бідність замітна по всьому: по одежі, по лицю, по тілу. Свіжому чоловікові ніяково становить-ся я глянуги, не то шчо пожити з такими поденними робітниками. Всіх робітників на цих озерах єсть чимало: зимою чоловік з 80, а літом з 300, в осени, як бува виволочка солі, то от 600—700. Так живуть під Одесом льуде, котрі добувають усім нам одну з најпотрібнішчих річей дльа нашої страви. 1)

Кам'яне вугольля на Україні здобувається в двох різних країнах: 1) Најголовнішчим робом в бассейні річки Доньца в губернії Катеринославській і в області Донських Козаків і 2) шче трохи в губерніях Кијівській (південній часті) і Херсонській. Окрім того над земляним вугольям працюють в Сібіру, на Уралі і на острові Сахаліні, в Великороссії в губернях Тульській, Рязань-ській і Калужській, в Польші під Домбровою, в Галиччині біля Кракова. В самих Донських пластах залягає, по деяких рахунках, не менше 15 міліярдів пудів земляного вуголья. 2) Здобуток його в 1871 році був поверх 32,000,000 пудів. Усі Донецькі копальні можна розрізнити на 7 відділів або груп: 1) *Грушівські копальні* знаходяться 30 верств на північ от Новочеркаска і з їх дістають тверді і блискучі вуголь, звані *антрацитом*. Копальні належать до Руського Товариства Пароходства і шчо року дають біля 12,000,000 пудів антрациту. 3) *Каменські копальні*— між Гундоровскою і Катерининскою станицями вдовш Донца содержать вуголь крихкі, здобуваньня котрого шче маіже тільки починається (біля 1,000,000 пудів). 3) *Успенська купна копальня* в Славяно-сербскім повіті, між річками Луганчиком і Лазовою, содержить пласти вугльа дуже

1) *Громада*. Українська збірка V, стр. 86—88.

2) *Де Лерон*, I. с., стр. 111.

3) *Фелькнер*. Земляне вуголья і залізо в Россії, 1874, стр. 89 і далі.

круто нахільване, от 80° до 25°, але доволі чистого і гарного. 4) *Голубовські копальні* теж в Славяно-сербському повіті, по обом берегам Луганки і по вершинах Лозової і Білої, содержать багато вугля дуже подібно до Англіїського і Бельгійського. Здобуток 1871 року в одній Голубовці 1,282,000 пудів. 5) *Лисичанські пластини* найпівнічніші, вдовж Доньця, вже звістні з 1791-го року. Хоча пластів лежить 14 один поверх другого і деякі з них доволі товсті та здобуток з них невеликий (500,000 пудів напр.) і вуголь не занадто гарній. Копальні ці казенні. 6) *Микитовські копальні*, Бахмутського повіту біля річки Булавина, дають вуголь гарній, але трохи дрібній і з занадто великою частиною попіла;— здобуток цього вугля доходить до 300,000 пудів. 7) *Куна річки Кальміуса*, на котрій копальні належать Англичанину Джону і теж дають уголь добрий (більше 500,000 пудів). Окрім того ще в різних містах Донецької країни роскидані копальні, із котрих напр. приватні копальні Міуського округу видають річно більш 2,000,000 пудів вугля.

В Київщині єсть дві копальні бурого земляного вугля, одна біля Катеринополя (Кальніболот), друга під Журавкою (Бобринских). Вкупі копальні ці видавали до 1,000,000 пудів. В Елісаветградським повіті єсть невеличка копальня в Катериновці, в котрій одначе здобуваньня їде не раз у раз. Ціна на вуголь дуже різна в різних копальнях, дивлячись по доброті вугля чи по впорядкуваньню копальні. Так напр. на казенній Лисичанській копальні в 1865—66 роках ціна за пуд була 8,25 копійок, на Грушевських 4,5—7,5, під Бахмутом 2,7—3,7. В Одесі антрацит обходиться біля 20 коп., між тим як англійський вуголь в Петербурзі коштує усього 10 коп. В Польщі земляне вугілья далеко дешевше, ніж на Дону, біля 3—4 копійок за пуд. Тим часом за остатні роки ціни на вугілья земляне починають падати, і најголовніший резон для

цього, окрім збудованьня залізниць, це звеличеньня числа робітників в південних степах. Так напр. шче в 1869 році важко було знаходити робітників на копальні, і у Петербурзі навіть пропонували посилати на цю роботу ссильно-каторжних. В 1873 році вже не було отбоју од тамошніх копальщиків.¹⁾ Перше звичајно льуде зімоју молотили хліб, але від часів заведеньня парових молотилок хліб буваје вимолочені з осени і усьуде, де знајдено вугільля, кидајутьсѣ на јого здобуваньня. Чимало простих льудей і досі шче копајуть вугільля по одиночці і тільки зімоју, бо літом в мужицьких шахтах, без жадного провітрьуваньня копати вугільля не можна. Тепер же чимало українских селѣан најмајутьсѣ і на великі копальні казенні і купецькі. Тим часом јіх далеко не вистачаје, і через те частина робітників набирајетьсѣ із приходьчих Москвинів, котрі одначе звичајно можуть најматисѣ тільки на короткі строки, кілько місяців најбільше, бо присилувані вертатисѣ до дому. От через шчо і казна і приватні властивці турбујутьсѣ над тим, шчо б позаводити білля копалень постојанне льудство робітників. Длѣ цїејі мети не раз вже прикликували Німців, і в Грушовку дісно в 1860 року прибуло білля 500 Вестфальців, але побачивши гідке жильля і недобре впорядкованьня копалень, без гарних драбин, без парових машин і порьядного провітру, Німці зараз зрекалисѣ робити і частиноју вернулись до дому, частиноју порозбродилисѣ по різним містам по берегу Азововського моря. Тому років з пѣть була велика змова робітників на заводах Јуза, де јіх вже занадто обїждали. Усе це показује, шчо житьтѣ на Донецьких копальнях не занадто гарне, хоча плата звичајно і доволі висока (білля 1 карбованцьѣ напр.) К великому жалю нашому, ми не мајемо чоґо подрїбнїше казати про долю україньців-копальщиків.

¹⁾ Фельєнер. I. с., стр. 132.

Ми бачили вже, шчо в тїй частинї Галиччини, де живуть Українці, земљане вугільльа шче маїже не здобуваютьсьа. За те за остатні роки в західнїй частї української Галиччини під Дрогобичем в Бориславї широко розвивсьа здобуток *нафти* і *земљаного воску*. В Галиччинї полоси шарів ґрунту, котрі содержать нафту і земљанїй віск лежать раз у раз поручь (паралельно) з шарами, котрі содержать камїану сіль. Довжина ціеї полоси в самїй Галиччинї має не менше 250 верстов і в загалї запримчено, шчо під скатами гір, на котрих ростуть самі сосни, земља буває промочена тиїєю нафтою. Багато де в яких містах навіть земља почорніла, от горьучих річей, сланцеви скелї жовті, бурї, навіть чорні, мов смола горьать полумїам, коли їх запалити. Вода в усіх річках покрита плїночкою одливаюшчої усіма барвами веселки, а в велику спеку воздух до того псуєтьсьа духом нафти, шчо інші льуде от того слабують, не наче отроєні. Тим часом довго не замїчали ціх підземних богацтв. Тїлько як в Америці *нафтова гарьачка* змінила собою золоту гарьачку, Галицькі жиди під проводом Американських інженерів, теж кинулись на ті нафтові джерела та на пласти земљаного воску, здобуток котрих заразом вирїс у тридцять разів. В 1866 році він діїшов до 2,000,000 пудів. Борислав, невеличке село, менше ніж в 10 верствах від Дрогобича, в басейнї гірнього Дністра, зразу став најголовнїшчим осередком (центром) здобутка нафти. Швидче, ніж за одно літо, село перевернулось неначе в бджолиниї вулї з льудством в 2,000 чоловік, в якусь нісенїтницю хат, курїнів, рештованїї, де кишло якесь міжнародне льудство, котре збіглосьа з Галиччини, Польшї і Угоршчини. В 1873 році здобуток самого воску був 1,200,000 пудів; нафта же тим часом зменшилась до 750,000 пудів. Загалньа вартїсть тих здобутків не менше 4,000,000 гульденів. Посеред нероспутного збору хат, огорож, шльашків, проверчено було в земљу не менше 5,000 криниць,

пересічно в 40 метрів (18 сажнів) глибиною, де робітники працювали середь воздуха, отроєного углеводородними газами: на случај раптової задишки вони обв'язані довгими канатами, за когрі їх можна витягти з ями. 1) Робітники знають лихо, котре грозить їм, і далеко неспокоїно спускаються в брудні, не вентіліровані криниці, але нужда присилує до усього. Ось як І. Франко в дуже гарній повісті своєї *Boa Constrictor* 2) викладає станьня духа молодого робітника, котрий маје спущатись в одну із најглибших криниць Борислава: „Гринь (Грицько) узав ліхтарню і ступив одноју ногоју в кибель, а рукоју взавсьа за линву. Степан і Микола стали до корби. Поволі замахувала вона своїм крилом, і линва, мов червона змія, почала зховзуватисьа з валу, на котрім була навинута. Гринь шче стојав на березі ями. На його лиці крізь густу верству глини і кіп'ячки мож було добачити якийсь неспокій, якусь тривогу і шчось мов боротьбу з самим собою. Через його голову перемигнула блискавкоју думка про дім, про стару матір, котра завтра в неділю жде його на обід. А ту ось перед ним ця глубоченна 80-ти саженна пропасть, брудна, воньуча і тісна, мов життьа в нужді. А там в глибині клькко то різних, невидимих сил грозить йому! Хто знаје, чи за годину, за дві його товариші не витьагнуть холодного труна? Хто знаје, хто знаје!... Дрож пројшла по його тілі, коли кибель почав тонути в долину, коли на його лице повинув важкиј, підземниј холод. Јому стало так тьажко, як шче ніколи. Ось він, стојачи одноју ногоју в киблі, рукоју держачисьа линви, перевис у воздуху і захитавсьа над западнеју. А корба невпинно махаје своїми крилами, линва невпинно сховзуєсьа з валу,—він тоне, тоне повільно, тихо“..... 3)

1) Reclus I. с. III, стр. 405.

2) Дивись: Громадський Друг, Дзвін, Молот, Галицько-Українські Збірки. Львів, 1878, стор. 41.

3) Заробіток шчоденниј ціх рішників в Бориславі не переходить за 1 рејнський гульден або 75 коп.

В Російській часті України шче не знайдено нафти і вона до нас іде частиною з Кавказа, де вже впорядковано біля 700 криниць з добутком коло 1,400,000 пудів, із котрих майже $\frac{9}{10}$ в Бакінській губернії ¹⁾

На цьому ми залишимо здобуваньня річеї із під землі, бо в загалі праця над добуваньням і обробкою руд металів відноситься конче до великого хвабричного здобутку, бо вже стала майже не можливою без помічі парових і інших машин.

Одна з мануфактурних праць над неорганічним матеріалом, з котрою приходиться зустрічатись на Україні доволі часто, це заводи *цегельні, кахельні, черепичні*. Цьому не треба дивоватись, бо на Україні в загалі лісу бракує, і гарній строювій ліс дуже дорогий: з другого боку шче не ввійшло в звичай в більші часті городів будувати із дикого каміння, бо його наші льуде ні із гір добувати, ті обсікати, як треба, шче не привчилися. По календарю Југозаподнаго краја ²⁾ ціх різних мануфактур јесть по губерніях:

	Заводів.	Робітників на јіх.	Здобуток варт. Карб.
В Кијівській губ. цегельних . . .	58	803	200,992
„ Волинській „ „ . . .	39	263	38,366
„ Подольській „ „ . . .	98	716	58,500
„ Кијівській „ кахельних . . .	2	25	21,437
„ Волинській „ черепичних . . .	4	15	2,849
„ Усім крају (трох губерніях) добувајеться вапни . . .	83	565	67,535
„ Подольській губ. поташних . . .	5	8	1,200
„ Волинській „ „ . . .	22	409	17,658
„ Кијівській г. виробляјуть бібла. . .	2	7	5,512

Переходьачи до виробки різної посуди: поливјаної, фаянсової, шкльаної і т. д. ми замітимо, шчо на Укра-

¹⁾ Де Ліврон 1. с., стр. 116.

²⁾ Де Ліврон 1. с., стр. 204.

їні здобуток усіх тих річей шче занадто малиї. Дрібне і просте ганчарство трапляється најчастіше в *Чернигівщині* і *Бессарабії*. Більші, мануфактурні здобуток упорядковано теж під *Глуховим* у Чернигівщині. Фаїансові і фарфорові заводи на Україні єсть в губернях Київській і Волинській найбільше, ¹⁾ усього 5 заводів з 155 робітниками і здобутком на 33,878 карб. ²⁾ Шкльанних заводів на Україні трохи більше, особливо трапляються вони в Поліссьбу. В трох југозападних губерніях їх єсть 26 з 348 робітниками і здобутком в 66,497 карб. В шкльанній мануфактурі поділ праці доведениј вже доволі далеко. Візьмемо дља прикладу завод, котриј виробља, фляшки. Праця на јому розпадається звичајно на три частини. Перша доба—це підготовка шкльаного составу із піску, вапни і т. і. сплавка до купи цього составу в печі. В цім першім відділі праця поділена між чималим числом робітників, так само і в остатнім, третім, т. ј. коли фляшки вијмають з холодильників, сортірують, пакують і т. і. По середині між цими двома відділами праці стоїть саміј здобуток фляшок, т. ј. виробка їх із розтопленого состава. Більа кожного виходу з печі працює ціла купа робітників, котрі всі в купі зовуться в Англії „*діроју*.“ Ця „діра“ зложена не менш як із пјяти льудеј, котрі кожніј роблять тільки одну яку небудь працю: один набирає шкло в дудочку, другіј видимає із неї фляшку, третіј дає јї потрібну форму, четвертіј отставляє јеј на бік, пјатіј бере і односить. Шевно, шчо ціх пјать льудеј не наче члени одного јакого тіла, не наче частини јакојісь машини, котра можеть працювати уся тільки тоді, коли вона зібрана до купи, коли в јејі не бракує ні однојі потрібнојі часті. ³⁾

¹⁾ *Де Ліерон*, 1. с., стр. 137.

²⁾ *Календарь Југ. З. К.*, стр. 207.

³⁾ *Карл Маркс*. Капітал, стр. 301.

На цьому ми скінчимо мануфактурний здобуток річеї мінерального царства і, приступаючи до мануфактурної праці над рослинами, зупинимось најперше на здобуванні тьутьуну, котре має найбільше ваги для України. Та і справді, коли в усій Росії в 1874 році зібрано було тьутьуну 2,602,688 пудів, то на Українські губернії пришлося:

	Плантаціј.	Дес'ятин.	Пудів тьутьуну.	Заводів.
На Волинську	13,032	394	33,326	12
„ Київську	7	25	1,090	21
„ Подольську	1,730	440	16,672	15
„ Чернігівську	25,976	17,141	1,157,292	1
„ Полтавську	22,305	11,218	442,945	10
„ Катеринославську	157	105	4,171	5
„ Херсонську	892	387	2,217	34
„ Таврічеську	955	744	24,704	17
„ Бессарабію	7,398	2,527	66,933	16
Вкупі.	72,452	32,981	1,749,253	132
В усій Росії.	95,459	44,325	2,602,688	303 ¹⁾

Таким робом здобуток тьутьуну на Україні рівняється трохи не $\frac{3}{4}$ усього здобутку в Росії. Майже така сама відносина між числом плантації і дес'ятин, тільки тьутьунних заводів на Україні менша половина проти Росії, через те шчо тьутьун необроблений продається в Москівщину і Сібір.

Про життя робітників і робітниць на тьутьунних плантаціях ми откладаємо говорити до того часу, коли нам вдасться подрібніше побалакати про хліборобство, бо пор'ядки праці на тих плантаціях більш походять на хліборобські, ніж на заводські. Число робітників на заводах тьутьунних в трьох југозападних губерніях більа 700, а шчо рочній здобуток має вартість 1,334,694 карб. В самій Одесі 15 тьутьунних заводів з загаль-

¹⁾ *Жезгоднік фінанс.*, стр. 362.

ним здобутком в 1,193,500 карб. Де які із цих заводів можна навіть лічити між хвабрики, бо вони мають парові машини в 10 і 12 кінських сил. ¹⁾

В північній Україні, найбільш в Київському і Волинському Полісському женуть чимало смоли із соснового коріння і інших дерев'яних останків. Шче більше працюють над цим здобутком в Чернігівщині. В Київській губернії смольаних заводів єсть 7 з 33 робітниками і здобутком в 27,547 карб. На Волині 39 заводів з 222 робітниками здобувають смоли на 80,582 карб.

В усій Україні існують, особливо по більших городах де які невеличкі мануфактури, стоїачі на переході до ремесла напр. мебельні, екіпажні, дльа виробки гудзів (пуговиць), тим часом їх дуже не багато і ми не маємо чого особного про їх казати. Шчооб закінчити з мануфактурною працею над річми, шчо добуваютьсья із рослин, ми маємо тільки де шчо додати про *олійників* і про ті мануфактури, на котрих роблять *сіркини*.

Ми ставимо добуваньня олії між мануфактурну працю затим, шчо в Росії і в Галиччині воно в загалі шче не переїшло в добу великого хвабричного здобутка. Дрібні мужицькі олійниці єсть усюде, де розводять коноплі або льон. Конопляну олію б'ють найбільше в губерніях: *Чернігівській, Київській*; із соняшників в губерніях: *Воронезькій, Київській*; із льняного сім'я: в *Херсонській, Харківській, Мінській, Могилевській, Землі Воїска Донського*. Усього олійних заводів в правобережній рос. Україні 25, робітників на їх 74, загальний здобуток на 32,987 карб. Ось шчо пишуть про заробітки олійників із Комарна в Галиччині: ²⁾ Олія вироблюється так: На самперед сім'я опихається на ступі (заньати дві особи—одна опихає, друга підсипає) і можуть навпихати від дідне до півдня 2 чвертці; відтак ідєсья до олі-

¹⁾ *Хвабрична статистика Одесси*, стр. 8 і 51.

²⁾ *Молот*, стр. 115.

жарні (ту занято три особи) і по півдні видушується вже олія чиста. Шче перед опиханьом треба сім'я перше висушити в печі. От же при видушуваньнью олії із 2 чверток стоять 2 робітники цілий день а шче один робить пів дня, т. ј. $2\frac{1}{2}$ робітника. Відтак один чоловік бере на другий день цю олію в кобельу на плечі і несе продавати в сусідні села навіть за 20 і більше верстов; затим при двох чвертках занятих $3\frac{1}{2}$ робітника. Таким правом вироблюється олія, шчо найбільш три рази на тиждень, т. ј. 6 чверток сім'я; коли добре відходить, то і 12 чверток на тиждень, але то тільки перед самим Різдом. Але знов в гірший час оліжник виробить усього 2 чвертки і менше. Коли приємемо, шчо пересічно вироблюється 4 чвертки (7 робітників), то приємемо досить, коли не багато.

Конопльана олія робиться три чверти року, а льняна одну,—одже з 49 тижнів (3 откинута на свята) конопльана робиться 37 тижнів, а льняна 12 т. Заробіток при коноплянїм сімені 45 кр. (34 коп.) за кожную виробку, при льнянїм 59 кр. (45 коп.) на чвертці. При 4 чвертках тижнево це даје на коноплянїм 4.49 т. ј. = 180 кр. $\times 37 = 66$ г. 60 кр. (50 карб.) і на льнянїм 4.59 т. ј. = 236 кр. $\times 12 = 28$ г. 92 кр. (22 карб.) а разом 94 г. 92 кр. (72 карб.) Це заробіток усїєї сім'ї. „Вставай поночи, товчи на ступі, роби, відтак бери на плечі і неси на три милі, шчо аж плечей не чуєш і ніг,—і за усе 72 карб. у рік.“ Не дивно, шчо комарн'янські оліжники маїже тільки і живуть тим, шчо при продажі не доливають міри, т. ј. не прадеју, а мошенством.

На Україні, в загалі стороні хліборобскїї і плод'ючїї, єсть тим часом в інших містах, напр. на півночі в Чернигівщині, такі недобрі ґрунти, шчо хліборобством там льуде вже прожити не можуть. Тамичка льуде пристають і до најгіршої роботи, аби не вмерти з голоду. От через шчо деякі повіти Чернигівщини і стали посередком виробки сірників, а не великі города, Одеса або

Київ, де цього здобування маже не маје. Усьак, хто знаје, јака гидка ця работа, јак вона шкодить здоровју, тој не здивујетьа тому, шчо тілько најбіднішчі лбуде до неї пристајуть. Мені довелось бачити чоловіка із Новозибковського повіта, котриј, тілько проробивши два роки, вже дістав страшенну фосфорну гангрену і рiшивсьа нижньојі чельусті, котра усьа випала крізь величезну дірку під підбородком.

Чудним робом тој здобуток, котриј најпершиј перејшов от ремесла к мануфактурі, т. ј. *тканья сукна* і в загалі *праца над овноју*, і досі шче знаходиться більш у станьну мануфактури, ніж великого хвабрічного здобутку, особливо у нас на Україні. Окрім того, не дивлячись на те, шчо більша частина вовни добувајетьсьа в південній Україні: Катеринославщині, Таврії, Херсонщині і Бессарабії, в котрих в купі јесть 6,572,000 шпанських овець, т. ј. більша половина загального јіх числа в Россії, на Україні здобуток сукна шче дуже малиј. Тілько мијуть вовну в загалі на півдні, найбільш під Херсоном, на Дністрі, на Бузі, в Кішіневі, Одесі, Елісаветі, Катеринославі і Ростові на Дону. Вовна ціх південних мојок по більшій часті привозиться в Одес і відтіля продајетьсьа за кордон і таким робом не обробляјетьсьа на Українських суконних мануфактурах. Із північнојі України вовна јде на мојки в Харьків, Білгород, Ізюм, Обојань і відтіля найбільш спродујетьсьа в Москву. Вимита вовна набивајетьсьа в великі мішки, на північних мојках просто ногами робітників, а на південних вже осібними пресами. Загальній здобуток вовни шпанських овець в Россії маје вартість 14,000,000 карб., з котрих більш 10,000,000 приходиться на Україну. Окрім того шче здобувајетьсьа в усій Россії більш ніж на 32,000,000 карб. простојі вовни.

Суконна мануфактура по числу заводів (1339), робітників (121,070) і вартісті здобутку (77,016,700)

займає перше місце в Росії і швидко росте в гору. За остатніх 10 років (1865—1875) заводів побільшало на 30%, вартість здобутку на 60%, а вартість здобутку кожного робітника з 401 на 604 карб., т. ж. на 51%. Московська губернія сама одна виробляє тепер сукна більш, ніж на 20,000,000 карб. річно. ¹⁾

Рівняючи до цього, здобуток сукна на Україні виходить дуже малим. Найбільшу частину його, на 2,648,000 карб., дає Чернігівська губернія. В Київській губернії на 17 заводах, 637 робітниками виробляється сукна на 531,500 карб., в Подольській на 78 заводах, 777 робітниками на 378,471 карб., в Волинській на 48 заводах 880 робітниками на 362,890 карб. Остатні губернії України в загалі здобувають сукна на купу от 100,000—300,000 карб., а інші і того менше. Окрім на сукно, чимало вовни переробляють на коври в Харківській губ. і на чулки в Клинцях, в Чернігівщині.

Коли вже суконна мануфактура знаходиться на Україні в такім жалкім стані, то про *шовкову* нема чого і казати; її маже овісім не має, хоча навіть уряд чимало турбовався за тим, шчо упорядкувати шовководство в південній Київщині і Херсонщині (напр. в Новомиргороді). Та і в усій Росії здобуток і число робітників і мануфактур шовкових не більшають так як суконні. В 1851 році було заводів усіх 460, робітників 16,800, здобуток 6,187,400 карб. В 1871 заводів 450, робітників 15,400, здобуток 10,304,500. Це визначає, шчо шовкових мануфактур не побільшало, тільки праця на їх трохи крашче упорядкована.

Здобуток і виробка шкур це одна із мануфактурних праць, котрі најчастішче трапляються по усій Росії. Загальна вартість шкур шчо року вигарбованих на усіх заводах більша от 30,000,000 карб. Тим часом праця на усіх руських заводах робиться шче дуже

¹⁾ Де Ліврон, I. с., стр. 71 і 126.

по старому і через те гарбованьня їде дуже по малу, дльа великих шкур навіть не менше двох років. Між Українськими губерніями найбільш виробляється шкур в Херсонській, на 20 заводах, 214 робітниками, вартістю 734,838 карб. і в Катеринославщині на 16 заводах, 108 робітниками, вартістю 553,407. Правобережна Україна дає далеко менше: Київщина має 46 заводів з 188 робітниками і здобутком в 235,784 карб., Поділья—заводів 89, робітників 330, здобуток 78,346. 1) На Волині 156 заводів з 398 робітниками і здобутком в 205,748. Віддільа ми бачимо, шчо виробка шкур на Україні упорядкована найкраще в Катеринославщині. 2)

Між остатніми здобутками от тварей найважнішчі дльа мануфактурної праці це сало і віск і ті річи, на котрі їх переробляють. Найбільш салотопених заводів на Україні єсть в Харківщині. В правобережній Україні їх усього 36 з 102 робітниками і загальним здобутком на суму 82,659 карб.

Свічок лојових найбільш виробляють у нас в Харькові і Одесі, *стеарінових* в Одесі. 3) В Київській губернії свічних заводів 21, робітників на їх 61, оборот на суму 222,133 карб. На Поділььу заводів 65, робітників 145, здобуток 45,683. На Волині заводів 33, робітників 410, обороту на 57,103. Віддільа ми знов бачимо, в

1) В самім Брацлавськiм повіті 195 робітників.

2) В самій Одесі заводів свічок стеарінових 1 з добутком на 438,000 к. Лојових свічок і лильних—7, здобуток—600,000. Салотопених—4, здобуток—140,000, воскових свічок—2, здобуток—6,800. (Хвабр. стат. Одеса, стр. 8).

3) Окрім того в *Ольшани*, Новооскольного повіту Курської губ. живе не менш 3,500 Українців кожевників і шевців, котрі шчо року виробляють більш 150,000 пар чобіг річно. Заробіток річний пересічно, т. і робітників, жінок і дітеј, бо усі в 'Ольшанці працюють над чобітьми,—не переходить за 30—35 карбованців у рік.

Див. Свод Матеріалов по кустарной промышленности в Россіи, стр. 59, 1874.

якій мірі трохи більші і краще впорядковані Київські заводи дають більший здобуток на кожного робітника, ніж малі заводи на Подільу і Волині. *Воскових свічок* в Київщині і на Волині на 7 заводах, 47 робітниками вироблюється на 168,692 карб. *Миловарених заводів* на Україні єсть найбільш в Харькові і Одесі, але мило, котре на їх варять, просте і у загалі не добре, далеко гірше Казанського і Петербургського.

Ми не будемо шче перелічувати деякі невеличкі мануфактури, котрі знаходимо на Україні, бо їх раз дуже не багато, а в друге всі мануфактури, котрі скілько небудь добре упорядковані і подають надію дальшого гарного розвитку, помалу переходять при помочі заміни рукодільної праці машинною із мануфактурної доби в хвабрічну. Напротів того тамичка, де машини шче не прикладаються, напр. в дрібних мужицьких господарствах, як ми бачили, праця довго застається з характером хатнього ремесла, як напр, тканья полотна і т. і. і вже мабуть безпосередно переїде в станья великого хвабрічного здобутку, маїже не прохodyачи крізь ступінь мануфактури.

VI.

Машини і хвабрики на Україні.

Одна з найперших машин, котру придумали льуде, був водьаниї млин. До того часу, т. ї. до першого віку до різдва Христового, все зерно молось на ручних млиночках жінками-невільницями. Це була працьа одна з найтьажчих і найнуднішчих, яку можна придумати і через те не дивно, шчо всі льуде, котрим доля невільниць здавалась неправдивоїу, а таких льудеї в Греції і Римі у тої час вже було чимало, дуже зраділи в тії надїї, шчо млини і інші машини колись ослобонять льудеї от занадто тьажкоїї праці. Так напр. вже Арістотель каже, шчо коли б *„човники ткача ворушились і ткали сами собою, то маїстру не треба було б по-сібників, а хазяїну невільників.“* А ось як греческії поет *Антипарос*, одновременник Цицерона, обертаєтьсьа до нещчасних дівчат-невільниць, по случаїу збудованья перших водьаних млинів:

От праці тьажкоїї бережіть ваші руки, мірошниці, і спіть собі тихо,

Півень нехай понапрасну вас рано не будить:

Богинья з дівчат на русалок зложила роботу.

Легенько вони по колесах стрібають,

Аж осі трясутьсьа, крутьачись в підісках,

І камня тьажкого вагу усе вкруг обертають.

Знов будемо жити, як колись то батьки наші жили,

Раді без праці добру, шчо богинья нам дарувала.

Такиј був погляд на машини в старовину. І шчо ж? Від того часу минулосья 2000 років, нових машин придумано певно шчо більше число, човник ткача давно вже сам ходить по верстату, зерно мелють не самі водьані русалки, а навіть вогньані гемони (парові машини), а усе ж далеко не звісно, як справедливо каже Мілль, „чи всі машини вкупі полекшали працьу хоч одного чоловіка?“¹⁾

Шчо це визначає? Чи справді старі Греки помилились, і надії їхні на машини були марні, чи може єсть на те інші резони, і винни в тім не машини, а ті, хто їми володають, т. і. самі льуде? Постараємось дати відповідь на це питаньня.

Машини вбільшують льудську силу і спосібність до роботи двоаким робом: Першиј, це передајучи в користуваньня льудеј такі сили природи, котрі без того сотні і тисьачі років переходили дурно, не справляјучи тьажкої робіти, потрібної дльа льудеј. Так напр. сила бігучој води, сила тепла, зложеного в шарах земляного вугольа і т. д. не мали жадного впливу на задовольненьня льудських потріб, поки не були придумані водьаніј млин, або парові машини. Певно, шчо тутечка дльа льудеј єсть прьаміј добуток; окрім власној сили својіх рук дльа праці, вони добули нову силу, силу ваги води, або упругісті водьаној пари, нового *двигателя* (*ворушителя*), пособльајущого їм напр. орати, молоти і т. д. одним словом робити в річах природи ті зміни, котрі потрібні дльа вбільшаньня, з меншою працеју, здобутку в харчах, одежі і т. і. Відцільа ми вже бачимо, шчо кожен раз, коли замість сили својіх власних рук, чоловік прикладає силу јакогось іншого *природного двигателя*: вітру, води, вогню—працьа чоловіка повинна ставати лекша і менша. Але єсть шче

¹⁾ *К. Маркс*, I. с., стр. 361.

²⁾ Там же, стр. 324

ї другий спосіб, через котриї машини повинні лекшати працьбу чоловіка і звеличати її здобуток. Цеї спосіб єсть заміна машинами пальців чоловіка або простих струментів. Певно, шчо тутки здобуток праці можець більшати страшенно. Коли напр. чоловік можець різати дерево одним ножем, або пилати його одною пилою, то до машини можна прилагодити кілько десьатків ножів, або пил і в стілько разів робота піде споришче. Знов напр. жінка пряде одним веретенем, а так звана „Джені“ (прядільна машина) з самого початку прядла 18 вертенами. Та машина, шчо чулки плете, працьбує заразом 1000 спицьами замість п'яти. Не треба думати, шчоб до ціх машин треба було великої сили; напроти того, між ними навіть єсть такі, котрі можуть двигатись рукою одного чоловіка, напр. круговий верстат Клаусена, виробляюшчий тим часом 96,000 петель в одну минуту. Таким робом, окрім прикладу природніх двигателів до праці, машини мають друге велике визначанья: те шчо замість руки робітника, або якого простого струменту, становлять *робочу машину*, от чого працьба робитьсья, тоді при рівній затраті сили, в кілько десьатків разів скорішче.

Коли ми ближче придивимось до тої часті машини, котра вже саме справляє роботу, до самої робочої машини, то побачимо, шчо вона єсть не шчо інше, як звичайні струменти, котрими працьбують льуде. Одліка єсть тільки в деяких одмінах форми і в прикладі іншого двигателья замість сили чоловіка і то не повсігда, бо інші машини, напр. ткацькі верстати, і досі іноді рухаютьсья льудскою силою. Так напр. величезна машина, шчо свердлить залізо, працьбує струментом дуже подібним на звичайне свердло, кубове (товсте листове) залізо ріжетсья робочою машиною, дуже подібною до кравецьких ножниць і т. д.

Таким робом при більшій силі, в іншій трохи формі і в більшою швидкістю в роботі, машина, т. і. *двигатель*

в купі з *робочою машиною* стають на місто *робітника* з *простим його струментом*.

Це подіб'я між робітником і машиною можна провести ще багацько далі. Так само як буває *кооперація*, т. є. громадська праця меншого чи більшого числа робітників в купі, так само буває і машинна кооперація. Так само як ми між робітниками бачили кооперацію двох родів: без поділу праці і з дрібним її поділом (теперешня мануфактура), так само буває і при машинній кооперації. Коли наприклад багато однакових машин, напр. ткацьких, або кравецьких (швейних) зібрано в одній фабриці, але кожна машина робить усю працю от початку її до коньця, не розділяє її з іншими машинами, то це буде проста кооперація машин, так само як ми назвали простою кооперацією робітників напр. тої пор'ядок, котрим працювали на великих суконних мануфактурах у Фландрії, де кожний робітник, без жадного поділу праці, виробляв сукно от початку до кінця його здобування.

Але ця проста кооперація в великим машинним здобутку тепер вже трапляється не часто, так само як і в мануфактурі. Як тамічка праця поділена була між різними робітниками, так тут вона ділиться по різним частинам машини, або краще казати по різним машинам, із котрих в купі зложена одна величезна машина— хвабрика. ¹⁾

Щоб краще пояснити нашу думку візьмо для прикладу впорядкування здобутку і виробки залізних річей, як одну із тих хвабрикацій, де машини приложені вже найбільше, де поділ праці доволі великий, а між тим усі роботи тісно між собою зв'язані, одна другій пособляє, і де без кожної з них увесь здобуток мусів би зупинитись. Одну з найвеличезніших і найкраще

¹⁾ К. Маркс, I. с. стр. 324—334.

впорядкованих, вироблююущих залізо хвабрик нам довелось бачити в *Крезо* в середній Франції.

Усі ті будинки, з котрих зложена хвабрика, криють собою простор ґрунту не меншій 20 дес'ятин і огорожені стіною на просторі 160 дес'ятин. Матеріал підвозять до заводу і перевозять на половину вироблені річі із одного отділа в другій осібні залізниці, котрі, як би витягти їх в одну лінію, мали б довжину в 80 верстов. Робітників на самім тільки оцім заводі працює 9,800 чоловік, парових машин єсть 234, а загальна сила їх рівна 15,700 коньам. Певно, шчо і збудток такого заводу не може бути малим: він виробляє річно: земляного вугілья 12,160,000 пудів, чавуна 12,160,000, заліза 5,760,000, сталі 4,480,000 пуд., парових машин д'ля залізниць б'льа 100 річно.

Окрім залізної руди, котру привозять із копалень належачих до *Крезо*, за 25—32 верств от нього, все остатне виробляється на самім заводі. Уголь добувають із 7 криниць, паровими машинами підімають його із шахтів, сортірують і потім залізницею одвозять до 13 величезних груб, в котрі зверху накладають залізну руду. Там вона розтоплюється і змішавшись з вугільям, робиться чавуном, котрий будучи важчий от шлаків опускається на низ груби і відтіля, разів 6 або 8 на сутки, випускається в великі форми, зроблені із вохкого піску і постановлені на низу б'льа груби. Увесь витоплений чавун ділиться на три часті. Одна так і лишається чавуном, і з неї виливають різні речі, друга перевертається в сталь, третья перероблюється в залізо. Д'ля кожної з цих работ єсть осібне впорядкованья, котре кожне займає кілько сотень робітників. Чавун перетопляють в 424 малих грубах. Сталь добувається кількома різними способами, між іншими пропуском крізь чавун паровою машиною сильного потяга холодного воздуха. Це так званій спосіб *Бессемера*. Залізо виробляється в 98 осіб-

них грубах, через так зване *пудльованьня*, т. ї. розмішуваньня ростопленого чавуна залізноїу палицеїу, аж поки увесь вугіль у йому не перегорить, чавун не загусне ї не переробитьсьа через те в залізо. Це найважча робота на всім заводі, бо вона робитьсьа руками; дльа неї шче не придумано гарної машини.

Далі сталь і залізо переходять в величезну кузню, в котрії знаходитьсьа 18 молотів, із котрих найбільшії важить 4000 пудів. 15 величезних парових машин, маїучих вкупі силу 4,250 коней, ріжуть, стружуть, виточують ту сталь і те залізо, між тим як 54 менші машини в 500 кінських сил вкупі виробляють із їїх різні часті ї шматки, потрібні дльа будованьня машин, кораблів, мостів і т. д. Нарешті всі ці одлиті ї виковані річі переходять в великі маїстерські, де більш 2500 робітників складають їїх до купи ї здають готовими, спосібними бути призначеними хоч до плаваньня по морьу, як пароходи, хоч до їїзди по залізницям, як ті локомотиви, із котрих мені довелось бачити вже виробку 1943-го в самім Крезо, хоч нерідко ї до знічтожіньня льудей, бо ми мусимо додати, шчо Шнеїдер, хазьаїн Крезо, не цураїетьсьа ї такої роботи, як одливка пушок. Тим часом його хвабрика один із найкращих прикладів величезного машинного здобутка з найширшим поділом праці не тільки між робітниками, але ї між машинами. Шматок руди залізної проїде крізь руки кількох десїатків робітників, він перероблятиметьсьа поступовно кількома десїатками машин, із котрих кожна робить своїе осїбне діло, поки виїдеть із заводу в закінченній формі парової машини, устоїу дльа мосту, або якого дрібного струменту, котрі завод сам дльа себе виробляїеть 1).

Ми бачимо відцїльа, шчо великії машиннії здобуток прикладаїе до праці стілько сили, вправляїетьсьа легко з такоїу жеї складністьу, кожду частину праці робить

1) Napoleon Vadot, Le Creuzot, 1875.

на стільки коротшою, шчо справді починаємо дивуватись, чому впорядкованьня машин досі дало так мало щастя лядьам. Здається, треба було б тілько усьуде позаводити великий машинний здобуток, шчоб сили лядеј стали двічі або тричі більші, а працьа їхня двічі або тричі менша і коротша. Так би воно і було справді, як би машини належали *лядьам в загалі*, а не *дејаким лядьам-хвабрикантам*, як би вони працьували на користь усіх лядеј однаково, а не кількох хазяјнів, котрі їми володають.

Теперечка ж діло стоїть конче інакше. Великий здобуватель, капіталіст, котрий один має міжливість упорядковати своје господарство по своєму бажаньню, заводить машини оwsім не дльа того, шчоб полекшати роботу своїх робітників, а просто затим, шчоб частину своїх робітників замінити машинами. Воно певно вигоднішче: машини годувати не треба, плати вона не просить і змов вони між собою не роблять. Але конче без робітників не можна обійтись і при машинах, тілько дльа рівного здобутку їх треба далеко менше. Це капіталістові і на руку. Купивши машину, він лишає собі стілько робітників, скілько йому треба, шчоб управитись з машинами, платить кожному стілько ж як і перше, бо потріби робітників остались ті самі, править з кожного стілько ж годин праці, бо і сили їхні не змінились, а остатніх робітників, ставших йому непотрібними, він розшчитује, кажучи, шчо вже не має дльа їх роботи. Колиб машина належала усій громаді робітників, то вони справді могли б, не зменшаючи здобуваньня, переміньатись на праці при машині; машина справді б їм пособляла, роблючи їхню роботу коротшою і лекшою. Але тепер ні; машина в руках капіталіста починає боротьбу з робітниками, вона не влекшује праці одної часті робітників і оwsім отніма заробіток у другої частини. Таким робом бариш хазяјіна буде більшиј.

Шчож від того діється? Дльа того, шчоб дати від-

повідь на це питаньня, подивимось, як зміняється число робітників в якій стороні в ті часи, коли число машин раптово більшає. Так напр. в Англії на шовкових хвабриках в 1856 році було веретен 1,093,799, в 1862 р. 1,388,544; в 1856 р. ткацьких станків було 9260, а в 1862 р. — 10,709. Робітників же в 1856 було 56,131, а в 1862 зосталось усього 52,429. Це визначає, шчо в тої самиї час, коли число веретен побільшало на 26,9%, ткацьких верстатів на 15,6%, *число робітників поменшало на 7%*. Подібне цьому діялось і на вовняних хвабриках: в 1850 р. працювало 875,830 веретен, в 1856 — 1,324,549, в 1862 — 1,289,172, а робітників було в 1850—79,737; в 1856—87,794 і в 1862—86,063. Таким робом число робітників хоч трохи побільшало в загалі, але менше, ніж верстен, а під кінець почало зменшатись. Окрім того число малих дітей між робітниками виросло з 9,956 до 13,178. Остатне діється через те, шчо при машині в загалі не потрібно великої сили от робітника, а капіталістові користнішче мати більше дітей на своїї хвабриці, бо він платить їм багато дешевше.

Таке саме як при хвабрикації шовку і вовни, діється маїже в усіх других здобутках, навіть і в хліборобстві, в котрому де далі, тим більш машини стають на місто робітників. Теперечка вже в Англії загальне число всіх сельських робітників упало нижче от числа прислуги, т. і. лудей, котрі не маючи жадного заробітку, ні в хліборобстві, ні на хвабриках, шчо не вмерти з голоду, ідуть за дуже дешеву плату у лакеї, куховарки до панів, купців, аби тільки як небудь прохарчуватись. В 1861 році в Англії всіх хліборобських робітників було 1,098,261 чоловік, робітників на ткацьких хвабриках і на всіх вугольних і металічних копальнях в купі 1,208,442, а самої тільки домашньої прислуги 1,208,648. ¹⁾ У теперешні часи ті ціфри шче змінились

¹⁾ К. Маркс I. с. стр. 393.

в тім же самім напрямку. Число хліборобських робітників упало нижче от 1,000,000, а число прислуги доходить вже до 1,300,000. Це страшенно і вимовити: в стороні, в котрій більш 20,000,000 людства, менш одного мільйона працюють над найпотрібнішою для усіх річю, над хлібом і в тої самій час трохи не 1½ рази більше людей живуть конче дурно, не здобуваючи навіть і крихти чого небудь дійсно потрібного для громади, бо певно шчо тепер ні один скілько небудь розумний чоловік не посміє вже сказати, шчо прислуга одного чоловіка другому, может бути дійсною потребою. Усі 1,300,000 англійскої прислуги і окрім неї всі робітники без роботи, котрих теж јесть чимало, усі люди принуждені пересілятись в Америку, усе це *поверхне, непотрібне людство*, викинуте на вулицю боротьбою з машинами капіталістів. Та справді нашчо і люди для капіталістів, коли в їх јесть стілько машин, шчо напр. самі прядільні машини при 500,000 робочих шчо року напрядають стілько, як би могли напрати тільки 100,000,000 робітників, на ручній прядальці. Хазяїнам потрібно мати 500,000 робітників теперечка, ні одним більше, а коли родиться їх шче, то нема їм міста на світі, нема їм роботи, немає і хліба. Нехај тікають, нехај гинуть, аби не мозолили очі својеју нуждоју, аби не лякали міжливостью колишнього бунту! Ось де лежить правдива основа для прихільників Мальтусової думки, а овсім не в тім, шчоб земля не вистачала хліба своїм власним дітям.

Та і гарно ж беруться англійські хвабриканти до зменшанья людства, крашче навіть од німецьких інженерів з їх круповскими пушками. „Долини Індії биліють от кісток ткачів баволни,“ умерших от голоду після впорядкованья великих пряділень і ткацьких хвабрик в Англії, пишеть навіть сам англійскій генерал-губернатор із Калькутти. Але не самі тільки Індуси вмирають через машини Англії; гинуть і јеї вла-

снїї діти. В хлїборобських округах Англії із 100 дітей народжених за першїй рік вмирає от 9—12, а в великих хвабричних центрах: Манчестері, Еттоні, Нотінгемі і ін. більше 25—26. Така велика смертельність має најголовнішим резонот те, шчо матерї працьують на хвабриках, а діти застаютьсьа без доглядю, голодні, або навіть їм нарочито дають опїум, шчооб вони спали і не робили крику.

При теперешнім господарським порядку машини мають гублячїй вплив не тїлько на життья і на здоровя робїтників, а навіть на їх розвиток, їх спосібність добре робити, в загалї на їхнїй розум. Робїтник, котрїй не мїняє своєїї праці, раз у раз знаходитьсьа при однїй якїї небудь машинї, одурїває на рештї так само, як і в мануфактурї при дуже дрібному подїлу праці. Окрім того, роблючи ціліснїйкїй вїк, вїн усеж не навчаєтьсьа нїякому самостїйному ремеслу. Чим нижче стає в робїтників розвиток тїла і духа, тим гїрше вони згинаютьсьа під жармом хазяїна і тої здїймаєтьсьа над їми кажучи: „Хвабричні робїтники не повинни забувати, шчо їхнья працьа єсть дїсно најлекша і најпослїднїшча; шчо не ма праці, до котрої лекше було б звикнути і за котру б платили шче так добре, прїрївнюючи плату до вартїстї праці. Нїякїй іншїй праці не можна вивчити так швидко велике число лїудей, як хвабричнїй. Хазяїськї машини мають далеко більше визначанья для здобутку, нїж працьа і умїньня робїтників, котре таке мале, шчо йому в шїсть мїсьаців кожнїй мужик научитьсьа.“ ¹⁾

До такого станья довело робїтників неправдїве впорядкованья великого машинного здобутку в Англії, в тїй сторонї, де вже далеко бїльша часть праці, через ступнї ремесла і мануфактури, дїшла до хвабричного впорядкованья. Але початок цього впливу за-

¹⁾ К. Маркс, I. с. стр. 375.

мітно навіть і тепер уже в таких землях, де машин шче не дуже багато, але де вони заводяться занадто раптово, як напр. в деяких частинах України:

Не багато єсть на світі таких країв, де б дльа хліборобства було б вже позабуджувано такого багацько різних машин, як в південній половині правобережної України. Хіба тільки шчо в Англії, в північній Америці, та в Венгрії є їх шче більше, ніж в південній половині Київської і північній Херсонської губернії. Особливо в тих містах багато парових молотилок. Трохи не в кожному селі є парова машина, хоч в пана, хоч в жида арендатора. Як виїдеш часом в осени на мотилу в полі, то інший раз побачиш їх не менш як п'ять за разом, шчо курять у степу. В інших великих господарствах, напр. в Звенигородському повіті в Шполі, в Калигірці є їх по три і по чотири. Звісне діло, шчо в тих землях, де зразу заводилось багато машин, напр. в Англії, Саксонії, Бельгії, та навіть і в Московській і Владимирській губерніях, ціна робітникам через машини завше зменшувалася, бо машина з якими двадцятьма чоловіками, справить стілько роботи, скілько наперед того і сто робітників навряд чи зробили б. Через те остатні вісімдесят чоловік мусять шукати іншої роботи, мусять найматись дешевше, а як часом то лишайуться без жадного заробітку. Затим то прості льуде в західній Європі і на Московщині з початку дуже ненавідили машини, а як де, то і досі ненавидять. У нас річ трохи інакша, бо шче рідко де льуде жаліються, шчо б машини в їх одбивали роботу. У степовім краю південної України землі є доволі, а льудей не багато, і через те, поки не було парових молотилок і інших машин дльа хліборобства, то дуже багацько ґрунту раз у раз зоставалось не ораним. Як почали навозити з закордону ті машини, т. і. від 1855—60 р., то пани стали засівати хлібом в два, або і у три рази більше поля, ніж наперед того. Усьак знає, шчо в нашій сто-

роні пани завше дуже поспішаютьсьа з усьакоју роботоју в хліборобстві. Кожен пан бажає, шчоб у його було ј виорано ј засіано вперед, ніж у сусіда. Кожен пільнує зібрати весь свіј хліб, јак він постигне, за јакиј тиждень, а особливо всьак гонитьсьа за тим, шчоб јак можна швидче вимолотить своју пшеницу ј відправити јејі до Одеси або до Миколајева. Наше зерно тілько тоді добре купляють за границу, коли воно буває представлено до кораблів дуже рано, вже в августі ј у сентябрі місяцях. Через те поки шчо воно в нас шче рідко трапляється, шчоб машини одбивали роботу в лудеј. Так само не можна казати, шчоб і ціна на лудську працу стала менша від того часу, јак у нас заведлись машини. Тим часом одначе ј нашим лудьам буває од машин не мало лиха. Перво на перво, через машини, та велике паньске господарство, дрібне мужицьке руїнується до решту. Ми вже казали, шчо пани дуже поспішаютьсьа з усьакоју машинною роботоју. Шчо ж з того виходить?

В нашій сторони пани најмають лудеј до роботи шче зарані, по весні, або в осени, у тој час, јак з лудеј податки збирають. Тоді саме пани дають лудьам гроші на одробіток на десьатини, або до машини. От же ж јак почнетьсьа панська робота, то луде мусьать шчо дньа виходити до нејі, хоча б на јіх власних нивах зерно на земљу висипалосьа. Через те воно завше ј буває, шчо в лудеј і виорано, ј посіано, ј убрано пізнішче, јак в панів. Певно шчо це дльа лудеј велике лихо: јак буває шчо в пана стоїть на десьатині 15 кіп., то в мужика тілько 10. Пан з кожнојі копи пшениці маје шість мірок, або ј цілу четверть зерна, а мужик јаких мірок чотирі, бо решта висипалась або миші појіли. Пан свіј хліб продає рано ј за дорогу ціну в Одесі або в Миколаєві, а мужик хіба шчо післъа Дмитра (26 октябръа) вивезе јаку торбинку в містечко ј віддасть јејі на базарі жидам за півціни. А це все через шчо

діється? Через те, шчо в панів багато ґрунту і господарство велике і машини єсть, а в льудей ґрунту трохи, хазьяјства дрібні і машин немаје. От же ж чим більш пани машин накупляјуть, тим більш вони хліба насивајуть, тим їхні господарства ростуть обширніші. Чим дальше, тим гірше льуде гајуться по заробітках, на панських ланах, та коло панських машин, і тим гірше рујнуеться їх власне господарство.

Окрім того праця біля машин на Україні впорядкована дуже не добре. Кожен знаје, шчо пани та жиди мајуть от машин велику користь. Усьак добре розуміје, шчо та користь іде їм не от самих машин, а від льудей, котрі коло них працьують, бо звісно, шчо машина, хоч як хитро вона зроблена, все ж таки сама, без льудей, ніколи нічого до ладу не доведе. Тим часом ніхто не турбується про долю і здоровја тих льудей, котрі біля неї роблять. А робота при машинах конче не легка і не безонасна: Машин не давно понавозили в нашу сторону; наші льуде до їх шче не конче привикли і через те не рідко трапляється лихо робітникові от машини. Іншиј раз вона чоловікові пальці поодриваје, другиј раз усьу руку; не рідко буваје шчо і до смерті вбје, або шче гірше, скалічить до віку. Таке лихо буваје дуже часто, тільки про його шчось дуже мало знајуть. Навіть ми сумлівајемось, шчо б була на Україні хоч одна парова молотилка, котра б своїми колесами та зубами не потрошчила льудських кісток, або не пролила крові робітників. Ми знајемо не про один десяток таких слўчајів, знајемо, шчо де на яких машинах такі річи бували по три і по чотири рази, але ми не знајемо і одного слўчају, шчо б тој пан, або арендатор, котриј був хазьяјіном машини, заплатив хоч копійку робітникові за каліцтво. Найбільш бувало нешчасних слўчајів в перші роки, як тільки понавозили машин у нашу сторону, одначе не рідко вони трапляјуться і тепер. ¹⁾

1) Див. за прикладами в V т. Громади, стр. 95—97.

Певно шчо це завше так було і буде всьуде, де *робітників працьує за гроші на панських, чи хвабрикантських машинах*. Хазьайін маје машину, маје і гроші; йому байдуже, шчо його машина кого вбје, або скалічить јакий десџаток лџудеј. Він завше најде інших робітників, бо нџжда та голод приведуть їх до нього. Тим часом одначе і тепер вже в інших краях, напр. в Англії, хоч і там робітники працьујуть на хазьайських заводах та машинах, та усе ж в Англії робітники хоч трохи вільнішчі і освіченішчі од наших і вже вони своїми бунтами, то розбиваньням машин, присилували хазьайнів до того хоч, шчо ті мусьать платити їм грішми за каліцтво, котре вони добудуть робльачи на тих машинах. Певно, шчо, по правді кажучи, здоровја чоловіка не можна оцінувати ні на які гроші, одначе все ж, як став чоловік калікоју, то треба йому чимсь харчуватись. В Англії робітники до того часу розбивали, та палили машини і заводи своїх хазьайнів, аж поки не настав такий закон і звичај, шчо хазьайни примушені були їм платити за каліцтво доволі великі гроші. Не завше вони і там чесно платьать, бо дльа багатого чоловіка закон не писаниј, не завше так само їм положено платити стілько, як потрібно би, одначе бувајуть слџчаї в Англії, при дуже тьажким каліцтві, шчо хвабрикант мусить заплатити робітникові навіть до 1000 фунтів стерл. (7500 карб.)

Шче раньше як до хліборобства, машини стали прикладатись на Україні до дејаких інших здобутків. Најголовнішчі між ними це здобуваньња сахару і горілки. До їх ми тепер і обернемось.

Сахарні заводи пројавились у нас з 30 років нинішнього віку і, під впливом кріпосної праці і таможенної поштини на ввоз закордонного сахару, дуже швидко понаростали багато де в яких містах Россїї, а особливо на Україні. З початку звичајно варили сахар на голім вогні, але швидко знајшли користніјшим приложити до

цієї хвабрикації парові машини. За остатні роки були ще впорядковані деякі важні зміни, так напр. замість пресів дльа видушуваньня бурякового соку, його добувають особними витяжними (диффузійними) машинами на деяких заводах, напр. в Канівському повіті на заводах Лопухина-Демидова і в інших.

Найперший завод на Україні, здається, був збудований з Канівським повіті при селі *Трошчині* Поньатовського у 1832 року. Затим найбільш будувалось заводів в кінці трицятих і сорокових годах, а потім знов в кінці шістидесятих. За остатні роки де які із заводів були позакривались, тим часом і тепер ще деякі нові будуються. Таким робом ми бачимо, що сахарні, не дивлячись на весь плач їхніх хазяїнів, щасливо пережили часи скасуваньня панщини, браку робітників і т. д.

Загальне число всіх сахарень в усій Росії в 1874 р. рівнялось 224. Із них приходикось на цілком Українські губернії з Бессарабією: ¹

	Сахарень.	Наїх робітників.	Пудів сахару.	Вартість його.
Київську: пісочних	66	26,000	3,120,000	14,040,000
„ рафінадних	8	3,100	2,600,000	15,600,000
Подольську пісочних.	33	10,250	1,200,000	5,400,000
„ рафінадних	4	1,050	400,000	2,400,000
Волинську пісочних	5	1,380	210,000	945,000
„ рафінадних	1	350	250,000	1,500,000
Бессарабію	1	?	18,375	75,000
Харківську.	23	?	509,096	2,050,000
Чернігівську	17	?	220,488	880,000
Полтавську.	3	?	44,747	180,000
			Виробляють пудів сахару.	Вартістьју карб.
Вкупі:	161		Піску. . . 5,322,696	22,000,000
			Рафінаду. . 3,250,000	19,500,000

1) *Чубинскій*. Свеклосахарні заводи. Київ, стр. 60, 1874. Ми рахуємо в купі з цілком українськими губерніями Бессарабську, хоч у ній тільки менша половина людєй українці. Ми за те не рахуємо українських повітів Курської, Воронежської і Ставропольської губ. Загальна купа здобутку на Україні, котру ми так вираховуємо, буде доволі вірна.

В 1877 р. заводів в усї Россії робило 220, з них на Україні 177, а вироблено піску в усї Россії 11,209,197 пудів, а з них на Україні 9,856,757 пудів (з них у Київській губ. 5,520,566). (Ежег. по М. Ф. 1878.)

За п'ять років (1871—1874) число всіх заводів побільшало небагацько, усього на три завода, за те робоча доба на всіх заводах дуже виросла в гору. Пересічне число робочих суток з 88 стало 113, т. ж. побільшало на цілих 25 суток, або коло 30%. Найбільше виросла доба праці на сахарнях у Полтавщині і Чернигівщині: — на 31 сутки, найменш в правобережній Україні — на 6 суток.

Відціля ми знов бачимо, шчо де далі, тим лекше стає хвабрикантам добувати робітників, бо інакше вони не сталиб вбільшувати посівів бур'яків і здобутку сахару. Ми бачимо знов, шчо в лівобережній Україні цей зріст хвабрічного здобутку швидчиї, ніж на правим березі і це повинно визначати, шчо тамичка легче і дешевше можно мати робітників. Це ж не дивно, бо ми знаємо, шчо льуде часто ходять на заробітки з лівого боку Дніпра на правиї, а дуже рідко навиворот. Маїючи де-яке знанья про долю робітників на сахарнях тільки із правобережної України, ми тим часом не сумніваємось, шчо все горе і уся неправда, які ми виложимо, не в меншій, коли не в більшій мірі терплятьсья робітниками при сахарнях по лівім боці Дніпра.

Як ми бачили, число робітників на сахарнях трьох право-бережні губерній переходить трохи за 42,000. Певно це тільки робітники заводські, шчо працюють зімоу при виробці сахару, а як би порахувати всьу молодіжь сільську, котра ходить на бур'якові плантації літом, то загальне число робітників при сахарнях переїшло б кілька сотень тисяч. Тим часом теперечка ми говоритимемо тільки про чисто-заводских робітників. Вони далеко не всі Українці, бо чимало на нашч заводи приходить льудеї із губерній Орловскої, Смолен-

скої і губерній білоруських. На Смілянским заводі Бобринських єсть навіть цілія виселок Білоруссів. ¹⁾

Заводи наймають робітників хоч безпосередно самі, хоч через підрядчиків. Хоч підрядчики, хоч заводські офіціалісти звичаіно пројавляютьсья по селах у часи збора податків і там збирають волосного, старосту, сотських і інших дуків, частують їх горілкою, дають їм шче іншого хабара і потім ідуть вкупі на сельскій схід, де вже наймають недоїмщиків по тіј цїні і на тих умовах, як самі схотять, бо все начальство їх піддержує, страха недоїмчиків, шчо продасть худобу і одежу і т. д. Звичаіно вмова робитьсья не з кожним робітником порізнъ, а з усїеју сельскоју громадоју, котра обовязуєтьсья к такому то строку поставити стілько то робітників. ²⁾ В загалі робітники наймаютьсья за однакову цїну на всі заводскі роботи, т. і. вони повинни робити все, шчо прикажуть. Тілько і єсть подїлу між робітниками шчо на „робітників“ і на „півробітників“, до котрих належать усі жінки і хлопці молодші 17—19 років. Звичаіно півробітників буває дві пјятих загального числа всіх робітників.

У часи вмови з робітниками їм видаєтьсья завдаток, шчоб заплатити податки. Звичаіно видають от 7 до 15 карбованців на чоловіка, најчастішче 10—12 карб. Підрядчики навіть охоче видають і більшу часть усього заробітку вперед дльа того, шчоб робітник мусив упіслья в їх же завинуватитись і через те дешевше наньнятись

¹⁾ Чимало робітників на заводи їде з Чернигівщини, особливо із північних жеї повітів. Чим гірше земля родить, тим більш льудеј *отходить* шукати праці: В Борзенскім пов. урожай 65 пудів жита на десјатині і отходить усього 7% хазьаїнів, в Чернигівському при 35 п. жита, мусьять кидати сімју вже 14%, а в Новозибковському при 15 п., середнього урожају—навіть 75%. Див. Экономическія скитанія. Отеч. Записк., 1880, VI стр. 417 и далі.

²⁾ В Чернигівщині наймають заразом артель робітників, через осібних артельщиків, котрим завод платить більше і котрі окрім того дістають јакись то осїбні прикази із волості.

знов на другу компанію. Звичайно робітникам на дорогу дльа харчів видається от 50 коп. до 2 карб., котрих певно не может вистачити, коли приїдеться їти напр. із Смоленської губернії в південну часть Київської. 1)

Заробоча плата робітнику за місяць з 30 днів звичайно буває 6 карб., а півробітнику 4 карб. Здобуток на заводі пересічно продовжується біля 120 днів і таким робом середній зимовій заробіток робітника буде 24 карб., а півробітника — 16 карб., т. ј. дльа першого 20 коп. в день, а дльа другого 13 $\frac{1}{2}$ коп. Так јак довжина робочого дня на всіх заводах рівна 12 годин, то це видаје за годину роботи дльа робітника 1 $\frac{2}{3}$ копійки, дльа півробітника 1 $\frac{1}{8}$ копійки.

Таку плату на решті дістають тільки робітники безпосередно наньаті от завода. Станьня тих, котрі представляються підрядчиками, шче гірше. Звичайно завод платить підрядчику за „пару робітників“, т. ј. одного робітника і одного півробітника, от 18 до 25 карб. в місяць. Із цих грошей підрядчик робить видатки на найем робітників, платить јім в місяць от 4—5 карб., харчі јому коштујуть от 3 $\frac{1}{2}$ —4 $\frac{1}{2}$ карб. в місяць на чоловіка, окрім того він даје робітникам квартиру ј усе ж таки має чистого баришу от 2-х до 3-х карбованців в місяць з кожного чоловіка. Може це кому сдаться дивним, але це залежить від того, шчо подрядчик, *по-всїгда жид*, најмаје робітників дешевше от властивця завода. Јому пособляють усі јого јідиновірці; в кожном селі јесть жид-шинкар і јому мајже всі льуде винуваті. При помічі шинкарів і хабарів волостному підрядчик або јого прикашчики-жиди завше најмають льудеј шче дешевше от заводских офіціјалістів. Трохи не половина робітників на сахарных правобережної України доставляються жидами-підрядчиками.

1) По умовам з робітниками із Чернигівщини видко, шчо за нејавку наньавшогося робітника з него беруть 20 карбованців штрафу, а коли тільки опізниться то по $\frac{1}{2}$ —1 карбованця за день.

Робота на заводах дуже не легка. Через увесь здохток вона їде без перериву, навіть і в неділю, окрім свята Покрова, Миколи, Куті і трох днів Різдва, та Водосвяття. Тільки на заводах Браницького і Потоцького в неділю от 6 ранку, до 6 вечера не працюють на пресах. Суточна праця поділена на дві зміни: денна, от 12 години днѣ до півночі і нічна, от півночі до полуднѣ. ¹⁾ За ціх 12 годин праці робітникам не полагається по праву і одної минути оддишки. Особливо тяжка робота при пресах в тих заводах, де шче нема дифузіонних машин, т. ї. далеко в більшій часті усіх заводів. В пресових звичайно холодно і мокро і сама праця потребує великої мускульної сили. Знов на сушці робітники терплять от страшенної спеки, котра доходить до 48° Реомюра. При дефекації (очистці) сахару дуже шкодять здоров'ю робітників пари амміаку, дуже гострого воздуха, маючого свій початок в гнилі різних нечистей сахарного бурякового соку. Робітники, котрі виймають і розносять *ульфел* (нечистий шче сахар), в великій жарі працюють маже голі, в самих фартухах; облиті потом, вони мусять спускатись в ями з патокою, котра пристає до їхнього тіла, розідає шкуру і покриває її сипом і ранами. В усіх остатніх віділах завода праця теж їде в тісноті, грьазі, на скрізьному вітру і через те як заразні, так і простудні болісті занадто часті між робітниками на сахарнях.

В більшій часті заводів казарми, в котрих живуть робітники, страшенно тісні, гидкі і позалушчені. Величина їх далеко менша навіть от тої міри, котра потребується законом. По більшій часті казарми побудовані тільки дльа одної половини робітників в тім рахунку, шчо друга половина завше працює на заводі. Таким робом в казармах сплять трохи не круглі

¹⁾ На інших заводах визивають охочих робити кілька змін підряд і платять їм за те по карбованьцю за зміну. Один хлопець з Чернігівщини проробив 12 змін під ряд, але як заснув, то і не прокинувся.

сутки, от чого певно воздух в їх страшенно псується, як от диханья льудей, так і от просушки одежі мокрої і брудної, котра розвішується тут же над головами. Сплять робітники, на чім бог послав, підстилаючи під себе дешчо із своєї одежі, бо от завода звичайно ніякої постелі їм не видається. Замість подушки найчастіше під голову кладуть чоботи. Тільки на деяких, трохи краще впорядкованих заводах, єсть осбні казарми дльа чоловіків і жінок, або дльа жонатих льудей. Звичайно ж усі сплять в купі, і казарма тільки і має два отділа: спальню і застольню. Шче гірше приходиться от тісноти тим робітникам, котрих розмішчують по хатам у мужиків, бо звичайно наймають хату на кількох чоловік, шчоб це заводу обходилось дешевше.

Тільки на деяких із сахарень льудей харчують доволі і не дуже погано, так напр. у Бобринских і в Семіренка полагається по фунту мнбаса в день на робітника. За те майже в усіх остатніх заводах мнбаса дають тільки 2—3 рази на тиждень і не більше як по 1/2 фунта. Житнього борошна полагається от 1 пуда 30 фунт. до 2 пудів в місяць на чоловіка, каші, звичайно пшона, по 30 фунтів. Соли отпускається 3—4 фунтів і стілько же сала. В піст замість сала дають коноплянну олію. Приварку, т. ј. боршчу і т. д. дають дуже трохи, хоча в нашім краю овошч конче не дорога. Робітники ночної зміни вечеряють в 11 годині вечера, снідають у 6 ранком, а вернувшись в 12 днб обідають і зараз лягають спати. Денна зміна обідає в 11 днб, зараз по обіді починає роботу, полуднує в 6 вечера і вернувшись з роботи у північ, вечеряє. На обід звичайно дають боршч і кашу. Коли єсть мнбасо, то воно вариться в боршчу, потім вимається і роздається робітникам. На вечерю дають те саме, шчо на обід, на сніданок і полудень звичайно тільки самі хліб.

Такі одначе тільки харчі тих робітників, котрі наньати самим заводом. Тим, котрих харчують підрядчики,

приходиться далеко гірше. Жиди дають їм і борошно непросіяне і мн'ясо не свіже і олію з водою і усього як можна менше, аби їм обходилось дешевше. Окрім того, не даючи робітникам порції горілки, шчо на решті діється тільки на кількох заводах, підрядчики тут же при заводі починають торговати горілкою, в певній надії, шчо робітник, присилуваний т'яжкою працею, при поганих харчах, питиме горілку на свій кошт і дасть зірвати з себе підрядчикові шче новий бариш.

До всього цього лиха в жититью робітників на сахарнях треба шче додати конешний брак всякого впорядкованья, котре б мало метою хоч трохи полекшати їхню долю. Так напр. далеко не на всіх заводах єсть бані, або купальні, а коли єсть, то малі аж до смішного, по числу робітників. Так само ніде на заводах нема особих сушилень д'ля мокрої одежі і навіть нема особих прачок д'ля пранья сорочок робітникам, котрі через те звичайно ходять в чорних сорочках, аж поки вони на їхніх плечах не розпадуться.

При таких обставинах кожен розуміє, шчо робітники повинні часто слабувати, працюючи по сахарнях. Тим часом далеко не при всіх заводах єсть больницы і навіть далеко не всі заводи наймають лікаря д'ля своїх робітників. Порядні больницы єсть тільки в Смілї, Городишчі, Тальнім. В кожному случаї заслабши робітник р'шається на той час заробітної плати, а підрядчики навіть вишчитують із їхньої плати за харчі. Робітники, покалічені на заводах, тільки зрідка дістають карбованців з 10 за своје каліцтво, звичайно ж їм не дають нічого. В загалі відносини робітника до заводського начальства визначені в умові формулює: „повинуватись усьому, шчо буде приказано“ і через те приліпчики і інше мале начальство дозволяє собі не тільки лажати робітників, а навіть і бити їх. Окрім того штрафи назначаються часто без жадної законної основи. ¹⁾

1) *О. Новостроєнскій*, Київській Телеграфъ, 1875, № 20 і 22.

От таку то муку за працю терпить робітник на сахарні цілих 4—5 місяців і на решті вертається до дому з якими 5—6 карбованцями, а частіше конче без грошей, іншій раз винovati підрядчикові і з подібною умовою на слідуєчий рік. Про вплив, який має заводська робота на власне господарство і на сімейне життя крест'янина, на його моральність, при тій ціанстві і роспугтві, котрі звичайно панують на заводах, ми вже тутки говорити не будемо, бо в цій розмові не хочемо виходити далеко за чисто господарські справи.

Після цього загального огляду життя льюдеї на сахарні даємо шче, по дописі із Брацлавського повіту Подольської губернії, деякі приклади до всього того, шчо ми казали. ¹⁾

„Я буду казати про јідну Степановську сахарню... Ця сахарня належить до товариства, котре має 8000 дес'ятин купленої землі і 4000 дес'ятин лісу. Окрім того, як сказано в надрукованому уставі, товариство му-сить мати 4,200,000 карб. грошей; але справді ціх грошей не має і вони лічаться тільки на папері, а все діло ведеться на гроші, позичені за добрі всотки в Ки-ївських банках.

„З самого початку Степанівська сахарня понајмала на службу економів і прикашчиків з польської шляхти, а тамошнього жида, Мошку Дубицького запросила до себе в підрядчики, шчоб најмав робітників. Цеї жид до сього часу був чоловік бідний; але најмајучи на сахарню 800 або і більше робітників на рік, запхав собі в кешеньу за вісім чи дев'ять років тисяч з двацьять льюдських грошей.

„Завод змовляється з підрядчиком і платить јому в місяць за 30 робочих днів по 14 карб. 56 коп. за кожного робітника, та по 8 карб. 56 коп. за полу-ро-

1) Громада, V, стр. 89 і слід.

бітника. Замість завдатку підрядчик дає робітнику весь заробіток вперед за 4 місяця, але йому не приходитьсь тих грошей і в руках подержати, зараз набігають старшина з писарем і відбирають їх за різні податки та недоїмки. Без їх підрядчик не міг би робітників наньняти так дешево і через те він дає їм по 1 карбованьцю за кожну продану йому душу. Яму нема чого жалити цього карбованця, бо за його підмогою він наймає робітника за 5 карб., а полуробітника за 3 карб. 50 копійок в місяць. На кожній парі робітників підрядчик баришує таким робом 7 карбованців кожного місяця і от 30—40 карбованців за весь здобуток.

„Але йому цього мало і підрядчик, де тільки мога, норовить зірвати з робітника хоч копійку: занедужає робітник на один день, він вишчитає з нього; зостанетьсь на кілька часу вдома залатати чоботи, або поладити порвану свитину, він одвертає за цілий день від заробітку. Так само шахрує і біля харчів: на кожного чоловіка по вмові випадає $\frac{1}{2}$ фунта мнѣса в день; але підрядчик хоч і дає, та тільки по стілько, шчо хиба деякому припаде по шматочку, остатні ж їдять одну ту бурду, де варилось мнѣсо. Але це шче не все. Море підрядчик робітника голодом, ганяє на роботу, шчоб і трохи не оддыхав; а як приїде діло до рошчоту, то він його шче і обшахрує; він заплатить робітнику не за ті дні, шчо чоловік робив, і за які сподівавсь одібрати гроші, а тільки за ті, шчо записані в підрядчика.

„Загльанемо ж тепер в жильья робітників. Всі вони живуть в казармі. В цій казармі је дві половини: в одній живуть тільки робітники, а в другій — шче зроблена і кухня. В кожній половині біля стін і посередині зроблені ліжка з дощок, де сплять робітники. Тут так тісно, шчо між ліжками хиба два чоловіка тільки розминетьсь. Долівка земљана з вибитими скрізь

великими јамами, так шчо навіть можна ноги покалічити. Смітьтєа мабутє ніколи не виноситьєса, а загортаєтєса під ліжка, бо там лежать цілі купи гноју; хоч і кажуть, шчо је якась „вентіляція“, але вонь в казармі ніколи не проходить. Спить робітник на своїй свитині, котру підстїла, як льага спати. В обох половинах живуть всі робітники разом з жінками і дівчатами, котрих је душ 80.

„Кожен завод повинен мати своју больницю з аптекою, фельдшера і лікаря, шчоб хворому можна було б хоч трохи допомогти, а як завод не хоче мати свого лікаря, то мусить просити повітового, шчоб раз у раз приїздив. Лікарь повинен давати не тільки допомогу хворим, але разом з поліцією мусить придивлятьєсь до санітарного стану робітників, се б то шчоб в казармах було чисто, сухо і тепло, шчоб харчі були свіжі і здорові і таке інше. Замість всього цього, заводьскиї лікарь одбирає карбованців 1,500, а як його не має, то повітовий теж карб. 300—400,—по вмові з хазяїном; перший за те, шчо мусить бути на заводі „свій“, бо свій буде мовчати, а другий,—шчоб приїхав, не доглядівсь до чого йому треба, а де з ким побазікав та викурив цигарку. Так само і становий буде мовчати, бо і його не забувають: перепада і на його долю карбованців з 300. „Праведні та милостиві судьді“ теж не звертають своєї уваги на бідного робітника, хоч і зовутьєса вони милостивими, та тільки милость їх не дльа робітників, а дльа тих, хто їх теж не зоставльає своїми милостьами. —„Де нам позиватись“ казав мені один робітник, „коли скрізь і всі підкуплені; подаси жалобу хоч би до мирового і маєш надіју, шчо тебе не осудьять; аж гльади, рішили, та не на твоју користь: здихнеш тільки тьажко, та руки опустиш.“

Сахарні самі займають більш $\frac{2}{3}$ усіх хвабричних робітників в правобережній Україні і добру частину в усіїїй остатній і через те все сказане про їхне житєтєа відносить-

сья в загалі до заводських робітників на Україні, бо звичайно кажуть, шчо на сахарных шче платять більше і життья найкраще між усіма іншими хвабриками.

В нашій стороні після сахарень найбільше значанья дльа робітників мають винокурні. Так само як і сахарень, українська земля має на собі велику частину всіх винокурень Россії, хоча на решті далеко не в такій мірі як сахарень. Загальне число винокурень в Европеєкій Россії, на котрих працювали в 1874 — 1875 році, рівнялось 2,569 і викурено на їх спирту біля 27,000,000 відер. ¹⁾ Із тих приходиться на губернії України з Бессарабію.

	Заводів.	Викурено спирту безводного (100 ^o) відер.
Київську	150	1,051,133
Волинську	159	748,395
Подольську	136	1,466,810
Чернигівську	123	876,875
Полтавську	95	1,035,306
Харківську	76	1,466,704
Катеринославську	15	140,291
Херсонську	26	261,417
Бессарабію	24	384,589
Тавричеську	?	?
Вкупі	804	6,924,806

Таким робом девять українських губерній здобувають більше $\frac{1}{4}$ часті усього спирту в Россії, а число їх заводів ледве не доходить до одної $\frac{1}{3}$. Про число робітників на винокурных можемо тільки сказати, шчо в Київській губернії їх 2600, Подольській 1620, Волинській 1420, або 5640 на 445 заводах, або ложучи пересічно біля 14 чоловік на завод (на лівім березі заводи трохи більші) на українських винокурных повинно працювати не менш 10,000 робітників. Далеко

¹⁾ Лежегоднік фінансів, 1875, стр. 374—377.

більша частина цих робітників Українці, селяне із тих же міст де завод, на котрому вони працюють. Кожен, хто знає, який величезний податок казна бере з горілки, т. ї. 7 копійок з градуса, розумітиме, шчо цілу четверту часть цього најголовнішого свого доходу вона вибирає із здобутків праці Українців.

За остатні роки в Россіі позаходилоь чимало пивоваренних заводів і окрім того шче јесть в кожній мајже губернії заводи, на котрих варять мед, або такі, де роблять пиво і мед вкупі. В усійі Россіі пивоварень 1,527, заводів дльа пива і меду 269, дльа самого меду 226, а вкупі 2,021, число не дуже мале, після котрого можна було б думати, шчо мед і пиво починають хоч трохи замінять собою горілку. Тим часом по величині здобутку ці заводи не можуть бути прирівняні до винокурень.

В Українських губерніях јіх в загалі не багато:

	Заводів пивоваренних.	Дльа пива і меду.	Самого меду.
В Київській	62	12	13
„ Волинській	90	1	6
„ Подольській	49	?	2
„ Полтавській	30	2	3
„ Харьковській	19	6	2
„ Чернигівській	21	1	5
„ Бессарабській	10	?	?
„ Тавричеській	17	2	1
„ Херсонській	47 ¹⁾	2	4
Вкупі	345	26	36

Робітників на пивоварнях правобережної України біля 600, оборот біля 250,000 карб.

Великий в загалі розвиток хліборобства на Україні, котрий, окрім продажі хліба за кордон, проявивсьа ј великим здобуванн्याм спирту, мусів мати вплив і на інші

1) В саміј Одесі 5 заводів, котрі виробляють 500,000 відер, т. ї. по 2¹/₂ на кожну лудину. (Стат. Одес., стр. 8).

хвабричні здобутки, в основі котрих лежить багатство в хлібнім зерні. От через шчо не дивно, шчо Україна стала дльа всієї Россії најголовнішим місцем дльа виробки борошна, крохмалю ј т. і.

По вартості здобутку борошна на першим місті стоїть Херсонська губ., а швидко після неї јдуть Чернигівська ј Київська. 1) Парових млинів в Россії шче дуже мало (всього 145), але мајже всі, котрі єсть, знаходятьсьа в Польщі, або на Україні. Так напр. в саміј Одесі 22 парових млинів, загальний оборот котрих рівняєтьсьа 4,200,000 карб. Шчо року вивозитьсьа біля 1,000,000 пудів борошна за кордон. 2) В правобережних трьох губерніях знаходитьсьа млинів:

	Парових.	З оборотом.	Водяних крупчаток.	Оборот.
В Київській . .	18	900,000	67	2,300,000
„ Волинській . .	3	150,000	34	1,000,000
„ Подольській . .	12	600,000	107	2,600,000
Вкупі. .	33	1,650,000	208	5,900,000

Робітників на ціх великих млинах 3253. Окрім того шче в трьох губерніях єсть 414 тончаків (кінських млинів) з 1,242 робітниками ј оборотом в 1,200,000 і простих млинів водяних 5,584 і вітряків 4,638. Најбільш вітряків будујуть на решті не в трьох південно-західних губерніях, а в Херсонщині ј Черниговщині. Усіх млинів в Россії 81,320, оборот 61,469,900 карб.

Із ціх чисел ми бачимо, шчо здобуток борошна на Україні не малиј і певно вистачив би дльа всіх льудей, јак би був крашче впорядкованиј. Теперечка ж најбільш млинів знаходитьсьа в аренді, а от цього дльа Українського народа єсть два дуже великих лиха: перве це те, шчо арендарі по звичају својему більш шахрувати, ніж господарьувати, ніколи не содержать млинів і гребель в

1) *Де Лівром*, I. с., стр. 140.

2) Настоящая численность Одесского населения. *Федорова*, стр. 55, 1877.

порядку, через шчо вони далеко менш виробляють, як би можна було ї страшенно швидко руйнують самі млин. Друге, це звичай брати за промол не грішми, а натурою, *мірчукове*, дуже велике, до $\frac{1}{10}$ і навіть $\frac{1}{8}$, котре, не говорючи вже про страшенну дороговизну промолу, шче пособляє арендарьам обмірвати ї іншим робом обмошенничувати лудеї. Це дуже велика неправда тим більш, шчо кожен добре розуміє, шчо млин, річь потрібна усім лудьям рівно ї притім движима силами природи: паром, водою, чи вітром, повинен бути безпремінно громадською установою, а не власністю або арендою якого здобувателя даремних баришів.

На рьяду з паровими машинами в Одессі теперечка впорядкований великий крахмальний завод і окрім того шче єсть 4 макаронних і галетних (сухарних) заводів, котрі виробляють товару на 185,100 карб. Також заводи єсть шче: крохмальний в *Виници* ї макаронний в *Бердичеві*, окрім того парова *пикарня* в Київі.

На цьому ми маїже повинни скінчити наш перегляд великого машинного здобутку на Україні, бо хоч і єсть по декуда роскидані інші невеличкі хвабрики, але їїх так трохи ї вони такиї малиї вплив маїуть на жититья нашого народа, шчо їїх перелічувати по одній і дуже тьажко, та навіть і не потрібно. Так напр. в трьох правобережніх губерніях виробляєтьсѣ паперу на 9 заводах 411 робітниками на сумму 326,265 карб. Три четвертих цього здобутку відносѣтьсѣ до Волині. В Одессі теж працює одна папірна хвабрика, котра виробля тілько простиї обверточніи папір вартістю на 90,000 річно. Окрім того Одесса має дві хвабрики канатів і вірьовок, котрі вкупі виробляють їїх на 340,000 карб. і частину посилають навіть за кордон.

Бавольняних пряділень і ткалень, т. ї. тих, котрі најголовнішчі в Англії ї деяких губерніях Московщини, на Україні здаєтьсѣ шче овсім не має.

Ми навмисне отложили на кінець один машинний здобуток, розвиток котрого на Україні шче дуже малий, але без котрого ніколи ні в якій стороні не можеть бути гарного зросту хвабричної праці. Це здобуток заліза, його виробка і будованьня різних машин, конче потрібних дльа кожного великого хвабричного здобутку, дльа гарного хліборобського господарства і на решті дльа впорядкованьня хвабрик, шчо будујуть нові машини.

Досі добуваєтьсѣ на Україні заліза дуже трохи, але не затим шчо залізної руди в нас браковало. В Донецькому кряжу єсть непорушенній скарб залізної руди, котриј вистачив би навіть дльа такого широкого здобутку заліза, який напр. тепер єсть в Бельгії. 1) Тим часом в Катеринославщині єсть тільки три заводи, з котрих один, Луганський, обробльав досі чавун, привезений з Уралу, другий, Петровський не вдався і замість його тепер упорядковано Лисичанський, на котрім справді виробльаєтьсѣ де шчо чавуна. Третій завод Јуза на річці Кальміусі, котриј після довгого непорядку, боротьби з робітниками і т. д., теж почав добувати чавун із власної залізної руди. 2)

Де в яких із західних губерній, між іншими на Волині, знаходять залізну руду особливо в болотах і переробльають її на чавун, або залізо в невеличких грубках. Це залізо служить дльа виробки дрібного струменту дльа крестьянского господарства.

Який малий здобуток заліза на Україні, видно із того, шчо коли в 1871 році в Россії в загалі добуто заліза:

1) *Де Ліверн*, I. с., стр. 107.

2) На цих заводах најгяжчу працю, *пудльованьня*, т. ј. переробку чавуна в залізо, вже через 6 місяців після впорядкованьня заводів, робили Українці найбільш із села Камениј Брод. (Фелькнер, I. с., стр. 61). Між тим навіть *Крезо*, після ста років здобутку, виписує шче з Англії частину робітників *пудльарів*.

Так само мені довелось бачити, як наші прості мужики за кілько тижнів привчались бути машиністами біля парових молотилок.

	Пудів заліза.	Чавуна пудів.	Сталі пудів.
В Волинській . . .	15,506,413	21,932,989	442,241
„ Катеринославській.	5,434	55,848	?
	14,469	65,444	?

Заводи дльа виробки різних залізних річеј на Украјіні јесть шче најбільш в Херсонщині, в Тавричеськіј і Харьківськіј губерніах. Невеличкі оружејні јесть в Кијіві. В Подісьсьу, в Кијівськіј і Волинськіј губерніі јесть 14 невеличких заводів, шчо виробљајуть залізо ј чавун, на котрих в купі біля 100 робітників. Залізо це переробљајетьсьа на дрібніј струмент в Житомирськім повіті.

Чавунно ј міднолітејних заводів, рівняјучи до такого нікчемного здобутку металлу, на Украјіні шче јесть доволі, хоча дльа потреби сторони в машинах і занадто трохи. Јак залізо, так і готові машини досі привозьать перше најбільш з Уралу ј Бельгіі, а машини із Англіі ј Німеччини.

В Одессі јесть 5 чавунно-літејних і машинних хвабрик з загальним здобутком біля 1,500,000. Најголовнішчі з ціх хвабрик: Белліно-Фендрів зајмаје 500 робітників і даје обороту на 400,000 карб., Руссаго Обчества параходства ј торгвлі, мајстерські при залізниці: більш 400 робіт. в 1874 році на 959,700 карб.

	Чавунно і мідно- літејних заводів.	Робіт- ників.	Здобуток. карб.
В Кијівськіј губ.	7	501	351,591
„ Волинськіј „ . .	5	281	183,600
„ Подольськіј „ . .	7	91	29,524

Окрім того јесть невеличкі машинні хвабрики в Городишчі, Смілі, Біліј Церкві ј Кијіві, в Славуті і в Подольськіј губерніі.

VII.

Конечні думки.

В початку оцеї нашої розмови ми завдали собі деякі питаньня і, шчоб мігти хоч частиною дати на їх відповідь, ми коротко розібрали впорядкованьня праці людскої в загалі і на Україні в особності. Усьуде ми найбільше звертали увагу на життья льудей, шчо працюють багато і тяжко, як би ті льуде в різні часи не звались: невольниками, кріпостними, робітниками. Ми бачили в усі часи громадського життья, окрім хіба в найперші початки хліборобских громад, про котрі ми знадто мало знаємо, шчо, поруч з ціми льудьми чорної роботи, живуть другі льуде, багаті і вільні от тяжкої праці. Хто б вони не були, чи властивці невольників в старому Римі, чи плантаторі в Американських штатах, чи пани над сотнями і тисячами кріпаків, чи на решті просто хазяїни над великими мануфактурами і хваб-риками, всі вони користуютьсья чужою працею, всі вони живуть і багатіють не здобутками власних рук своіх.

Розбираючи різні впорядкованьня праці по одному, ми бачили, шчо невольників содержали тільки затим, шчо їх праця давала більшиї здобуток, ніж було потрібно дла піддержки життья і спосібності працювати в невольників. Тої лишок здобутку *дурно* отбиравсья хозьяїнами в свою користь і давав їм міжливість не працювати самим, бути вільними увесь свії вік, ходити на польуваньня, на віїну, заповоньати нових невольників, на решті теж діїти доволі високого розвитку в науці, поезії і інших умілоствях, як то ми бачимо особливо у старочасних Греків.

Середневікове, та і нове панство, так само жило тим

зlishком, котриї працьа крепаків давала після задовольнененьна најнеобхіднішчих потріб робітників. Як би кріпостні не виробляли здобутків більше, ніж потрібляли, то певно нічим було б годувати панів; попів і інших не робочих льудей і ті льуде конче не могли б істновати на світі, так само як би не було ні невільників, ні їхніх хазьаїнів, як би невільники самі потрібляли *увесь здобуток* своєїї праці.

Переходьачи далі до ремесла, ми бачимо, шчо поки чоловік робить сам один і поки здобутками своєїї праці задовольняє свої потреби, він ніколи не стане дуже багатим і ніколи не мігтима *дурно жити* т. ј. задовольняти свої потреби, не працюючи. Але як тільки хазьаїн-ремесник најме хоч одного робітника, хоч підмаїстра, хоч ученика, то зараз він користується частиною його здобутку. Він не приймає до себе товариша самостійного, шчоб з ним робити вкупі, — бо так працьа jde спорнішче, — і після ділити здобуток рівноправно. Ні, він приймає робітника, котрому платить за роботу менше, ніж варт здобуток його роботи. Той злишок він бере собі, хоч затим шчоб полекшати свою власну працьу, хоч дльа того, шчоб збирати гроші, т. ј. покласти основу капіталу. Знов ми бачимо, шчо багатство або міжливість спочинку дльа ремесника-хазьаїна мають тільки одну основу міжливу: неправдиве загарбаньна частини здобутку праці другого чоловіка, робітника, најмита. Ми знов бачимо, шчо чоловік не может бути багатим, або навіть прожити, лежачи на боці, як тільки користуєчись чужою працею, як відбираючи от іншого чоловіка яке добро: хліб, гроші або іншії товар, котрі цілком повинни б іти на задовольнененьна його власних потріб.

Чим далі jde поділ праці, чим більш робота із особистоїї стає громадскою, чим більш робітників роблять вкупі, одним словом, чим далі ремесло переходить у мануфактуру, тим більш хазьаїн-маїстер кидає сам працьу. З початку він шче доглядає за робітниками,

але швидко наймає пригінщиків, прикащиків, писарів, бухгалтерів, управляюшчих і т. д. на своє місто. Ні сам хазяїн, ні вся ця орава неробочих льудей нічого не здобувають, але всі вони живуть краще от робітників і працьа їхня далеко лекша. Вони усі живуть з доходів мануфактури. А шчо таке ті доходи? Не шчо інше, як тої злишок вартості здобутку праці робітників по над заробочою платою, котру вони добувають. Як би робітники за свою працьу діставали повну její вартість, то не було б нашчо ні самому хазяїну бенкетовати, ні тих нікчемних доглядчиків содержати і навіть, коли б вони схотили на світі жити, то мусили б пристати до якої праці і задовольняти její здобутком всі свої потреби.

Коли настали машини і коли здобуток льудскої праці от того дуже виріс, хазяїни хвабрик почали надїятись, шчо їм можна буде обїтись з дуже малим числом робітників і усе ж мати великі доходи, не наче б то не із льудскої праці, а от машин. Як ми справді бачили, одна частина цього рахунку правдива. Машини, з меншим числом робітників, дають більшиї здобуток, а остатні робітники стають непотрібні і хоч вмирають з голоду, як Ірландці в сорокових роках теперешнього столїтя, або індуські ткачі, або, подїбно англїєським бувшим дрібним ремесникам і сельанам, присилувані найматись в прислугу, т. і. трохи не в невільники, за нікчемну плату. Усі ці льуде тепер непотрібні на світі, бо капіталісти навчилися іншим робом здобувати все багатство дльа їх потрібне; їм вже нема куди дівати тих самих робітників, котрими вони користувались досі; їм не треба шчо у робітників нарождались діти. Нема робітникам роботи ні в якім користнім здобутку, нехай вмирають з голоду, а коли хотять жити, то нехай вальваютьсьа в ногах у капіталістів, прохаючи, шчо вони дозволили їм прислугувати собі, зробитись їхніми лакеями, горнишними, коньухами і т. д.

Тим часом одначе хвабріканти дуже помилбаютьсья, коли вони думають, шчо машини самі по собі дають їм хоч крихту з усіх їхніх баришів величезних. Не-хай би згнули не одні ті робітники, котрі їм стали непотрібні, котрих їм шче нема до чого приложити, а шче і ті, шчо працьують тепер біля їхніх хвабрик, копалень та залізниць, то зараз би капіталісти побачили, шчо все їх упорядкованьня, вкупі взяте, не може прохарчувати їх і одного дня без людскої праці. Без робітників капіталістам приїшло би вибирати одну з двох річей: хоч вмерти з голоду серед паровиків, колес і верстатів на своїх заводах, хоч самим стати робітниками. Це і не диво, бо і при машиннім здобутку, правдивий, користний здобуток, дає тільки сама людська праця. Тільки дає вона його далеко більше; вартість його в більше число разів росте по над вартістю заробочої плати робітника; капіталіст *дурно* користується в кілька разів більшим злишком здобутку, проти вартості праці, в такій мірі, шчо праця меншого числа льудей задовольняє потреби в такім великім числі річей, шчо остатніх робітників працьу нема до чого користно і приложити, і через те вони застаються без заробітку. Одно лихо піддержує друге. Чим більшу частину здобутку *своїх робітників* бере собі капіталіст *дурно*, тим більша частина *робітників в загалі* рішаються свого заробітка. Таким робом ми добре розуміємо, шчо недольа робітників, при великім машиннім здобутку, починається не з іншого корінья, шчо і при неволі, кріпацтві, ремеслі і мануфактурі. Корінь цієї недолі раз у раз той самий: Робітник не користується *усім здобутком* своєї праці; частину того здобутку одбирає у його хтось другиї, хоч силою, хоч через нужду та бідність робітника. Кажуть, шчо робітник вільний найматись або не найматись, але забувають, шчо не наньнявшись, робітник і сімья його не мають чим оберетись от голодної смерті. Праця робітника стала товаром, котрий він при-

силуваниј продавати ј при тому раз у раз нижче јејі вартості, бо працьу людську купляјуть не так јак хлїб, або одежу, шчоб задовольнити непосредну потребу, але тїлько в надїї хоч забагатїти з тої праці, хоч самому втїкти од роботи. От через шчо безпремінно, продајучи своју роботу, чоловік за неї дістаје менш, ніж вона варта, ніж коштује увесь јејі здобуток, а замінјајучи собою окрім того другого чоловіка, котриј спочиваје, він покладаје на себе злишок праці против тої, котра б пријшлає на јого долю, јак би всі луде працьували.

Јак же ж, запитајете, вијти з цього лиха? Теперечка, вже знајучи корїнь јого, не так важко показати хоч загальниј напрямок, в котрїм робїтникам треба пильнувати, шчо б добути собі волю от капїталу ј людске житьгя. Веїгдашниј корїнь јїхнього лихого стану один і тој же: *хтось отбираје от робїтників бїльшу або меншу частину загального здобутку јїхньої праці*, хоч пан, хоч казна, хоч хазяїн або хвабрикант, купець і т. д. Коли корїнь лиха звїснїй, то најпершим робом треба зничтожити тој корїнь і тоді само лихо згине. *Треба, шчоб робїтники мали в своїм власнїм распорядку увесь здобуток својеї праці.*

Через шчо ж вони јого тепер не мајуть? Јаким робом вони могли б јого мати? Коли робїтник сам один, своїм власним струментом працьује самостїјно над јаким ремеслом і продаје сам здобуток својеї праці ј нікому зате нічого не платить, то він конче дістаје увесь здобуток својеї праці. Коли мужик на своїм власнїм шматку ґрунту посїєть хлїб, збереть јого, вимолотить і продаєть, то певно ј він матиме увесь здобуток својеї роботи. Але чи можеть так бути, шчоб *уєса землва* була подїлена на дрібні бїльш-менш шматочки, з особними мужицькими господарствами? Чи можеть так бути, шчоб усі не-мужики були дрібними, самостїјними хазяїнами без најмитів і учнів? Можемо відмовити доневна, шчо хоч би такиј порьядок коли ј запровадивсья, то він

не міг би вдержатись на довго. Через шчо, ми вже бачили. Дрібній хазяїн хлібороб не можеть витримувати боротьбу проти трохи більшого, котриј матиме більше виносів, більше худоби, котриј на решті приложить машини до хліборобства. Цеј здобуватиме більш хліба з меншою працею, цеј продаватиме його на базарі дешевше, на решті одібе покупачів от своїх сусідів, ті позавинувачујуться, не можуть жити з свого дуже дрібного господарства, нарешті присилувані будуть заставити або продати свої власні ґрунти ј, шчо не вмерти з голоду, поступити в најмити, може, до того самого багатиря, котриј рішив јіх власного мајетку. Так само ј у ремеслі: Знајдеться між дрібними ремесниками таки, шчо мігтиметь робити трохи швидче, або більше шчо дња, ніж другі, або придасть крашциј, новиј спосіб роботи, або впорядкује яку нову машину: зараз його товар пројавитьсьа дешевшим на базарі; сусіди не мігтимуть іти за ним слідом, його здобуток усе ростиме, він упорядкује мануфактуру, потім хвабрику; при помічі великого поділу праці ј машинної роботи почне продавати свій товар двічі, тричі дешевше от простих дрібних ремесників, таким робом розорить јіх і присилује покинути самостійниј здобуток і поступити најмитами на його, або на яку іншу хвабрику. Таким робом, як би правдиво не впорядкувати з разу осібну хліборобську ј ремесницьку працьу, поки бариш кожного робітника лічитиметься осібно, поки буде боротьба господарська між льудьми, доти, в кінці кінців, зведеться завше на те, шчо один чоловік користуватиметься здобутком праці другого.

Цьому лиху можна пособити тільки одним способом. Мало знічтожити користуваньня одного чоловіка працею другого. Треба так упорядковати працьу льудей, шчо навить таке користуваньня ј наступити не могло. Шоки буде боротьба між осібними льудьми чи сімјами, шоки будуть господарства ј здобутки належати осібним

людьам, доти не можеть быть правди на світі. Один тільки єсть спосіб знічтожити боротьбу між людьми, це звязати користь усіх людей до купи. Коли здобуток хлібом, худобою і іншим добром належатиме рівно всім людьам, котрі працювали над його здобуваньням, тоді ніколи один чоловік не покористується працею другого. Так само і при всіх здобутках ремесницьких, мануфактурних, хвабричних.

Через те ми бажаємо такого впорядкування праці: Земля повинна належати до громад людей, котрі на ній працюють, так само як і струменти, машини, будинки потрібні для хліборобства. Тільки громада людей вкупі можеть упорядкувати гарне, велике, машинне хліборобство, найкористніше по здобутку і найлекше по довжині і тязжкості праці.

Так само всі ремесницькі мајстерські, мануфактури, хвабрики повинни належати до громад тих робітників, котрі на їх працюють; бо тільки таким робом минеться боротьба між особними здобувателями, тільки таким робом полекшаньня праці через машини і користь от їх випадє на долю всіх людей, замість того, шчоб рішати велику часть їх останнього заробітку. Кожен працююущий чоловік повинен мати вільний доступ, на рівних з усіма правах, в громаду такої праці, до якої він має найбільш прихильності, або навіть і до кількох громад, коли він бажатиме працювати різну роботу. ¹⁾

Між громадами робітників по різним сторонам і різній

¹⁾ Коли б нас хто запитав, чи хочемо ми скасувати дрібні мужицькі хліборобські господарства, де хазяїн робить сам без наймитів і такі самі дрібні ремесницькі господарства, то скажемо: в таких самостійних господарствах, хоч і особних, ми великого лиха не бачимо, бо в їх нема гіршої неправди: користуваньня чужою працею.

Усі ж господарства, як хліборобські, так ремесницькі, мануфактурні і хвабричні, на котрих єсть хоч один наймит, мусьять бути повернуті в громадські.

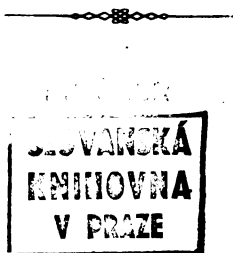
Думаємо теж, шчо дрібні особисті хазяјства не дуже довго вдержаться поруч з громадськими.

праці повинні встановитись загальні відносини, маючі метою таке впорядкованьня праці в цілій стороні, або і в усіх сторонах, шчо пристануть до цього громадського порядку, котре б було найкористніjšим по величині здобутку, по рівності його розпростору між усіма громадами і в тої же час по легкості праці для громадян-робітників. Про це впорядкованьня громадівського господарства сподіваємось поговорити іншій раз.

ЗАГОЛОВКИ.

I. Початок праці і громадського життя . . .	3
II. Ремесло в часи неволі, кріпацтва і цехів . .	24
III. Праця і капітал	44
IV. Ремесла на Україні	65
V. Поділ праці і мануфактура на Україні . . .	86
VI. Машини і хвабрики на Україні	100
VII. Конечні думки	140

рьадчика. (Хиба російської і української печати про мужицьке життя); Т. Г. Шевченко і його думки про громадське життя, С—а; Уваги впорядчика; Шевченко українці і соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про І. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «пренятствія» (Листи і уваги впорядчика про новини на Україні); Спомин помершого товарища, Зубку-Кодрану. М. Д.; Вільний земський рух в Черниговщині; Героїська самооборона соціалістів в Кijіві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окциданті. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в «Історії славянських літературъ» Пылина и Спасовича. М. Д.; Одповіді і замітки: Українська «Громада» і «націоналізованіє соціалізма» по V т. «Впереди.» Де-що про львівських народовців і соціалізм в Галичині. (З поводу брехні «Руского Сіона» і «Газети школьної»). З університетського життя в Кijіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета в 1878 г.» Брехня генерала Антоновича). Ми і «Набатъ.» (Чому і як ми говоримо про «Набатъ.» Д. Молчановъ-Другъ в редакції «органу рускихъ революціонеровъ.» Примір набатської ісевітниці. Добролюбів і Пирогов. Останья рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товарищам і землякам української і польської мови. Впорядчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ.» съ мая 1878 по январь 1879 г. Женева. Печатня «Громади», 1879. 6 фр.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

Про багатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земля стала не наша. Липській. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід йти держати. Липській. 1877. 80 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Rutenico in Russia e Gallicia. Firenze. 1873. Loecher. 1 fr.

Література російська, великорусська, українська і галицька. Українця. (М. Драгоманова). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Його ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панрусизмъ и панмалорусизмъ). М. Драгоманова. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и виѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр.

Народні школи на Україні серед життя і письменства в Россіі з видання «Громади». Його ж. Женева. 1877. 3 фр.

Дѣтубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалістовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чего довелись? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с.

Резормы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Onkrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

Письмо В. Г. Бѣлинскаго къ Н. В. Гоголю съ предисловіемъ М. Драгоманова. Женева. 1880. 1 фр.

Словья баснями не кормятъ. Письмо къ генералу Лорису-Меликову. М. Драгоманова. Женева. 1880. 25 с.

Было бы болото, а черти будутъ. М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Тероризмъ и Свобода, Муравьи и Корова. Оtvѣтъ на отвѣтъ «Голоса» М. Драгоманова. Женева. 1880. 50 с.

Ковзаръ Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 фр.

Записки южно-рускаго социалиста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 фр.

Життя і здоров'я льудей на Україні. Зложив С. Подоланський. 1879. 3 фр.

Паш-Народолубецъ. Повість. Женева. 1879. 1 фр.

Хиба репутъ поли, як ясла повні? Романъ з народнього життя.

П. Мирного та І. Бліка. 1880. 6 фр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, місячник літературній і політичний, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЙ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВИН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 і 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 5, 6 і 7 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Українській Гетьман Богдан Хмельницький і Козаччина, Ів. Левинького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60 кр.

Нова віра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповідання Г. Успенського. Львів, 1878. 8 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повісти Еркмана Шатріана, переклав Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література Українська, проскрибована рядом російським, М. Драгоманова, з французького. 10 кр.

Книжка III. Відки і як взятися льуде на землі, Ернста Геккеля, переклав Іван Франко з німецького 10 кр.

Книжка IV. Каїн, містерія в трьох діях, Гордона Байрона, переклав Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатіших європейських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Цюлі. Митра Ів. Нісарена, переклав з російського Василь Польанський. 10 кр.

Книжка VII. Власність ґрунтова і její історія, Еміля де Льавльє, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Довбня, Еміля Золья, з французького перевела Ольга Рошкевич, частка I і II; в додатку «Хутірчик», ескі Еміля Золья. 20 кр.

Книжка IX. Білговина, Томаса Генрі Гекслі, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка 10. Значиць авторитету в виховану, Н. А. Добролюбова, переклав з російського Евгеній Олєсницький.

Книжка 11. Сільска община в Россіі, Еміля де Льавльє, з німецького обробленя Карля Біхера. 10 кр.

Книжка 12. Довбня. Еміля Золья, с французького перевела Ольга Рошкевич. Частка III. 15 кр.

Книжка 13. Суспільно-політичні стороництва в Німеччині, Гауса Шелья, з німецького перевели І. М. і І. Ф. 20 кр.

Rh 1804

S